

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

БУРЛАКА ДАР'Я ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 821.161.2'04-94:7.034.7(477):316.46

**ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МОДЕЛІ ОБРАЗУ ПРАВИТЕЛЯ
В УКРАЇНСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ І БАРОКОВИХ ЛІТОПИСАХ**

10.01.01 – українська література

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Сліпушко Оксана Миколаївна,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ	с. 4
Розділ 1 Методологія вивчення інтерпретаційних моделей образу правителя в українських середньовічних і барокових літописах	с. 10
1.1 Історико-літературні засади тлумачення образу володаря у літописах українського Середньовіччя: вплив християнського канону	с. 10
1.2 Методологія інтерпретаційного студіювання моделі образу правителя у барокових літописах: національна специфіка	с. 30
Висновки до розділу 1	с. 49
Розділ 2 Історико-філософська модель осмислення образу володаря у середньовічних українських літописах	с. 52
2.1 Світський тип моделі образу володаря	с. 52
2.1.1 Парадигма образів князів-язичників у «Повѣсть врѣмяньных лѣт»	с.52
2.1.2 Правителі-християни у «Повѣсть врѣмяньных лѣт»	с. 63
2.1.3 Художній тип володаря у Київському літописі	с. 68
2.1.4 Світсько-героїчна і філософсько-релігійна моделі образу князя у Галицько-Волинському літописі	с. 74
2.2 Церковний тип моделі образу володаря	с. 85
2.2.1 Рівноапостольні Ольга і Володимир у «Повѣсть врѣмяньных лѣт»: від язичництва до християнства	с. 85
2.2.2 Ідеальні моделі святих Бориса і Гліба у «Повѣсть врѣмяньных лѣт»	с. 96
Висновки до розділу 2	с. 100
Розділ 3 Історико-політична модель образу правителя у літописах Бароко	с. 105
3.1 Індивідуалізація гетьмана у літописі Самовидця	с. 105
3.2 Модель образу Богдана Хмельницького у літописі Г. Грабянки	с. 114
3.3 Постаті правителів у інтерпретації Самійла Величка	с. 122

3.4 Образ національного володаря в «Історія Русовъ»	с. 132
Висновки до розділу 3	с. 139
Висновки	с. 143
Список використаних джерел	с. 151

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільний і гуманітарний розвиток життя України визначає головні напрямки еволюції та динаміки історико-літературної науки. Фактично кожна історична доба у бутті української нації характеризується проривами у мисленні, світогляді й демократичною динамікою. Державний та історико-літературний поступ Руси-України ставить на порядок денний питання про національного і державного лідера, визначає нові вимоги до нього. Відтак, актуальною і такою, що потребує вивчення, є інтерпретаційна модель образу правителя, зокрема та, що масштабно представлена у середньовічних і барокових літописах.

Ретроспективний аналіз моделі образу національного лідера у різні епохи дає можливість відстежити як специфіку художньо-естетичної динаміки образу правителя, так і розвиток української нації, репрезентовані у літературі. Середньовічна і барокова книжність сформувала той образ державного керманича, який репрезентує ідеал національного ватажка і будівничого. Крім того, порівняльне вивчення образів середньовічних і барокових дає підстави говорити про неперервність національної літературної традиції, успадкування і розвиток Козацькою державою надбань Києворуської державного утворення.

Представлене у дослідженні системно-аналітичне вивчення філософсько-релігійної моделі образу середньовічного правителя і національно-історичної моделі постаті барокового лідера визначають загальну стратегію формування образу очільника держави в українській літературі, репрезентують ті художні інтерпретації, які супроводжують його у різні культурно-історичні епохи. Відтак, маємо підстави вести мову про традицію формування в українській літературі образу національного лідера як одного з визначальних.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами й темами. Роботу виконано на кафедрі історії української літератури і шевченкознавства Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у рамках комплексного дослідження «Мови та літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (державний реєстраційний номер – № 11БФ044-01, науковий

керівник – д. філол. н., проф. Г. Ф. Семенюк). Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 23 грудня 2013 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки інтерпретаційної моделі образу правителя у літописах епох Середньовіччя і Бароко, концептуальному аналізі історико-філософської моделі осмислення образу керманіча у середньовічних літописах й історико-політичної моделі лідера у літописах Бароко.

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити й обґрунтувати методологію вивчення інтерпретаційних моделей образу правителя в українських середньовічних і барокових літописах;

- виявити особливість характеру і новизну дослідження постаті державного керманіча у літописах Середньовіччя із домінуванням впливу християнського канону і Бароко з національною специфікою;

- проаналізувати історико-філософську сутність моделі образу володаря у середньовічних літописах, зокрема у визначених нами світському і церковному типах;

- з'ясувати особливості окреслення світського типу образу князя в героїчному і філософсько-релігійному аспектах у «Повѣсть врѣмяньных лѣт», Київському і Галицько-Волинському літописах;

- дати оцінку особливості церковного типу моделі образу володаря у «Повѣсть врѣмяньных лѣт», визначити її парадигмальну маркованість і національну своєрідність, а також відмінність від суто світських якостей правителя;

- вивчити історико-політичну модель інтерпретації образу правителя у літописах Бароко;

- дослідити індивідуалізацію образу національного лідера у літописах Самовидця, Г. Грабянки, Самійла Величка й «Исторії Русовь».

Предметом дослідження є стратегії інтерпретації образу правителя у літописах епох українського Середньовіччя і Бароко, зокрема історико-філософська й історично-національна моделі.

Методи дослідження. Специфіка мети, завдань, предмета й об'єкта дослідження потребують застосування системи методів, вироблення авторського підходу до інтерпретації матеріалу. Зокрема, застосовується структурно-семіотичний метод для аналізу інтерпретаційної моделі образу правителя, визначення сутності його релігійно-філософської та історичної моделей, а також національного компонента. За допомогою порівняльно-історичного методу аналізуються особливості інтерпретаційних моделей образу правителя в епохи Середньовіччя і Бароко, наголошується на особливостях кожної з них. Системно-описовий метод дозволяє систематизувати художні тексти, в яких репрезентовано образ правителя, зробивши на основі цього висновки щодо ідейно-тематичної наповненості кожного з них. Також використовуються філологічний, текстологічний, інтертекстуальний, біографічний методи дослідження. Послуговуємося принципами герменевтики та рецептивної естетики. Загалом застосування конкретних методів дослідження означеної проблеми зумовлене специфікою середньовічних і барокових літописних текстів, а також особливостями інтерпретаційної моделі образу правителя у них.

Мета і завдання дослідження сформульовані відповідно до ключових позицій **теоретико-методологічної бази дисертації**, що ґрунтується на працях учених-медієвістів, зокрема Д. Абрамовича, М. Грушевського, С. Бугославського, С. Єфремова, В. Ключевського, М. Костомарова, М. Максимовича, Г. Федотова, І. Франка, О. Шахматова та ін. З огляду на синтетичний характер літописів на теренах їх вивчення працюють як історики літератури і літературознавці, так і фахові історики, насамперед М. Брайчевський, М. Котляр, М. Присьолков, Б. Рибаків, В. Ричка, М. Тихомиров, П. Толочко, Л. Черепнін та ін. У студіюванні суті інтерпретаційної моделі образу правителя суттєве значення відіграють сучасні філософські дослідження, зокрема А. Бичка, В. Горського, Ю. Завгороднього, І. Іваньо, С. Кримського, М. Поповича, В. Шинкарука та ін. Відтак, є підстави

говорити про синтез історичної, філософської, суспільно-політичної традицій у моделюванні образів правителів. Серед літературознавців, які вивчали окремі аспекти образу, – О. Александров, О. Астаф'єв, П. Білоус, С. Висоцький, Л. Задорожна, І. Ісіченко, Л. Махновець, В. Микитась, О. Мишанич, Г. Павленко, О. Сліпушко, В. Соболев, М. Сулима, В. Шевчук, В. Яременко та ін., а також російські вчені, зокрема Г. Барац, Н. Бережков, І. Будовниць, Б. Греков, Л. Гумільов, А. Гуревич, А. Дьомін, І. Єр'омін, Д. Ліхачов, В. Мільков, М. Присьолков, А. Робінсон, Б. Рибаків, М. Тихомиров та ін.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що це перше системно-комплексне дослідження, у якому на матеріалі українських середньовічних і барокових літописів проаналізовано специфіку інтерпретаційної моделі образу правителя у культурно-історичні епохи Середньовіччя і Бароко. У роботі з'ясовано генезу історико-літературних засад вивчення образу правителя у пам'ятках Х-XVIII ст., зокрема з'ясовано особливості репрезентації у ньому впливу християнського канону і національної традиції. Вперше визначено і проаналізовано історико-філософські аспекти у трактуванні образу правителя в українських середньовічних літописах. Виявлено особливість світського типу моделі образу правителя, представленого постатями князів-язичників і правителів-християн у літописі «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ», художній тип володаря у Київському літописі, героїчну і філософсько-релігійну модель образу князя у Галицько-Волинському літописі. Дано оцінку своєрідності церковного типу очільника, репрезентованого образами рівноапостольних Ольги і Володимира, страстотерпців Бориса і Гліба у «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ». Також уперше з'ясовано та проаналізовано історико-політичну модель образу правителя в українських літописах доби Бароко.

У дослідженні літописної спадщини цього періоду акцентовано на індивідуалізації гетьмана у літописі Самовидця. Визначено специфіку трактування, унікальність сприйняття моделі образу Богдана Хмельницького у літописі Г. Грабянки. З'ясовано сутність якості, особливостей постатей правителів у інтерпретації Самійла Величка, а також дано обґрунтування національного

характеру образу керманіча в «Історії Русовъ». Новаторський характер дослідження полягає також у тому, що тут здійснено порівняльний аналіз української середньовічної та барокової моделей образу правителя, запропоновано й обґрунтовано власне визначення інтерпретаційної моделі образу правителя, представлено його еволюцію і динаміку в культурно-історичні епохи українського Середньовіччя і Бароко, показано набуття ним національних рис і характеристик. Також визначено середньовічну інтерпретаційну модель образу правителя як філософсько-релігійну, і барокову як національно-історичну. Загалом у дисертації обґрунтовано тезу про те, що інтерпретаційна модель образу правителя у давній українській літописній традиції сформувалася на основі синтезу двох традицій – етнічної, національної та конфесійної, православної християнської.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що тут представлено актуальну тему, пов'язану зі специфікою і місією української середньовічної та барокової літописної спадщини, особливостями моделювання образу правителя у давній українській літературі. Результати дослідження можуть бути використані при вивченні фундаментальних питань сучасної медієвістики. Вони розширюють уявлення про художній феномен лідера у середньовічній і бароковій книжності.

Практичне значення роботи. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі провадження подальших історико-літературних і літературознавчих студій, при підготовці наукових монографій, навчальних посібників і підручників із літератури Середньовіччя і Бароко, зокрема їх образної системи, а також при формуванні спеціальних курсів для студентів, які вивчають медієвістику.

Особистий внесок дисертанта. Робота є самостійним дослідженням, яке репрезентує й узагальнює наукові здобутки автора. Особистий внесок дисертанта визначається системним дослідженням і представленням інтерпретаційної моделі образу правителя у середньовічних і барокових літописах. Результати дослідження є безпосередньо авторськими. Наукові публікації за темою – одноосібні.

Апробація роботи. Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії української літератури і шевченкознавства Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 11 від 19. 05. 2016 р.). Основні аспекти дослідження викладені у формі доповідей і виступів на конференціях, зокрема Міжнародна наукова конференція «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (Київ, 2013), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 2013), Всеукраїнська наукова конференція за участю молодих учених «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 2014), Шевченківський міжнародний літературний конгрес, присвячений 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (Київ, 2014), Всеукраїнські наукові читання за участі молодих учених «Дух нового часу у дзеркалі слова і тексту» (Київ, 2015), Міжнародний круглий стіл до 201-ї річниці від Дня народження Тараса Шевченка на тему «Всесвіт Тараса Шевченка» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція до 202-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка «Всесвіт Тараса Шевченка» (Київ, 2016), Всеукраїнські наукові читання за участі молодих учених «Мова і література в глобальному і локальному медіа просторі» (Київ 2016), Міжнародна науково-практична конференція «Дев'ять всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській» (Київ 2016).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 6 статей, 5 із них – у фахових виданнях України, 1 – у міжнародному.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, трьох основних розділів, поділених на підрозділи, висновків і списку використаних джерел (253 позиції). Загальний обсяг дисертації – 171 сторінка, з яких 150 сторінок – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗУ ПРАВИТЕЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ І БАРОКОВИХ ЛІТОПИСАХ

1.1 Історико-літературні засади тлумачення образу володаря у літописах українського Середньовіччя: вплив християнського канону

Ряд наукових проблем української медієвістики залишаються маловивченими. Насамперед це стосується порівняльних тем із різних періодів старого письменства, досліджених із позицій сучасної історико-літературної науки. Зокрема, компаративний історико-літературний аналіз окремих феноменів із літератур Середньовіччя і Бароко дає можливість простежити тяглість національної книжної традиції, специфіку успадкування і розвитку наступними епохами ідей і цінностей попередніх.

Традиція вивчення літератури Середньовіччя, зокрема образу правителя, особливостей його формування була започаткована розвідками Д. Абрамовича, М. Грушевського, С. Бугославського, С. Єфремова, В. Ключевського, М. Костомарова, М. Максимовича, Г. Федотова, І. Франка, О. Шахматова та ін. Синтетичний характер давньої книжності, комплексність і багатоаспектність зумовили те, що на теренах вивчення її проблем, зокрема питань образотворення, його моделювання, у модерну наукову добу (XX ст. – початок XXI ст.) працюють не тільки історики літератури і літературознавці, а й фахові історики, насамперед М. Брайчевський, М. Котляр, М. Присьолков, Б. Рибаків, В. Ричка, М. Тихомиров, П. Толочко, Л. Черепнін та ін. У розвитку актуальних питань української медієвістики, як і світової, поряд із історичними розвідками суттєве значення відіграють сучасні філософські дослідження, зокрема А. Бичка, В. Горського, Ю. Завгороднього, І. Іваньо, С. Кримського, М. Поповича, В. Шинкарука та ін. Відтак, це дає змогу говорити про синтез історичної, філософської, а також суспільно-політичної традицій у моделюванні образів правителів. Серед філологів, які займаються

вивченням окремих аспектів образу правителя, необхідно назвати О. Александрова, О. Астаф'єва, П. Білоуса, С. Висоцького, Л. Задорожну, І. Ісіченка, Ю. Коваліва, Л. Махновця, В. Микитася, О. Мишанича, Г. Павленко, О. Сліпушко, В. Соболю, М. Сулиму, В. Шевчука, В. Яременка та ін. Вагомим у вивчення проблеми інтерпретаційної моделі образу правителя є внесок російських учених, зокрема Г. Бараца, Н. Бережкова, І. Будовниці, Б. Грекова, Л. Гумільова, А. Гуревича, А. Дьоміна, І. Єрьоміна, Д. Ліхачова, В. Мількова, М. Присьолкова, А. Робінсона, Б. Рібакова, М. Тихомирова та ін.

Основний методологічний принцип вивчення інтерпретаційної моделі образу правителя у літературі доби Середньовіччя полягає у тому, що вона визначалася загальним характером, світоглядом і спрямуванням доби, її вимогами до державного керманіча. Варто зауважити, що, ставши домінуючим вектором мислення, православ'я, відтак, релігійний аспект, дотримання церковних і біблійних принципів визначається однією з головних вимог до лідера. Києворуська література ґрунтувалася на автентичній традиції, світовідчуття котрої позначалося суттєвими впливами інших культурних контекстів. Фактично «літератури доби Середньовіччя вступають в активні відносини, обмінюючись досвідом і традиціями. Загалом в епоху Середньовіччя існували специфічні відносини між літературами. Їхні особливості визначалися історичним розвитком народу, його місцем і роллю у світовій спільноті. Розрізняють відносини внутрішньо регіональні (між літературами, що належать до однієї культурно-історичної спільноти) та міжрегіональні (між літературами, що належать до різних культурно-історичних спільнот). Києворуська література у контексті греко-слов'янської культурної спільноти разом із південнослов'янськими літературами створювала своєрідну підсистему, входження до якої впливало на особливості руської культури, її міжнаціональні взаємини. Насамперед це означало, що стосунки давньоруської культури з іншими духовними спільнотами відбувалися в основному у межах цієї спільноти, її міжнародний контекст був, як правило, візантійський і південнослов'янський» [192, с. 15].

Основи православного християнства визначали вектори мислення культури, літератури, морально-етичні засади тогочасного суспільства. Крім того,

християнство чинило головний вплив на політику середньовічних держав, а конфесійне начало домінувало над етнічним, поступово беручи участь у формуванні національного характеру і менталітету. «Confessio» значною мірою визначало особливості прояву «natio», тому є підстави говорити про те, що кожна тогочасна література мала власну конфесійну ідентичність, своєрідний «конфесійний націоналізм» [192, с. 15–16]. Відтак, модель образу правителя зумовлювалася конфесійним націоналізмом, який формував засадничі форми відображення і представлення у літературі. Саме синтез двох традицій – етнічної, національної та конфесійної, православної християнської складають основу для формування моделі образу правителя у літописних текстах епох Середньовіччя і Бароко.

Досліджуючи інтерпретаційну модель образу правителя у середньовічних і барокових літописах, керуємося визначенням «образу», поданому в найновішій «Літературознавчій енциклопедії» Ю. Коваліва: «Особлива форма художнього структурування дійсності, якій притаманна яскрава предметна чуттєвість» [92, с. 139]. Образ інтерпретується як явище «художньої гносеології як єдність форми і змісту, знаково виражений наслідок творчої діяльності, суб'єкт якої (письменник) відчув об'єкт, підтвердивши правочинність мімезису» [92, с. 140]. Визначаються такі рівні образу, як об'єктний (довкілля), суб'єктний (внутрішній світ), виражальний (метафоричний, сюжетний, композиційний тощо), що «може поставати як персонаж, ліричний герой, ліричний суб'єкт, дійова особа, пейзаж, річ, емоція, символ, алегорія, будь-який троп, стилістична фігура» [92, с. 140]. Тут же вагоме значення має образ автора, який не є тотожним книжнику, «вважається не «суб'єктом мови», а «сконцентрованим втіленням сенсу твору, що охоплює всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем, розповідачем чи розповідачами та через них виступає як ідейно-стилістичний осередок, фокус цілого» [92, с. 140]. Слід додати, що образ автора перебуває у безпосередньому зв'язку з образом правителя у літописі, оскільки останній, як правило, відповідає суспільно-політичним позиціям першого, відображає його бачення актуальних державотворчих процесів. Слід зауважити, що, оперуючи поняттям «образ» для аналізу літератури конкретного історичного періоду, необхідно враховувати специфіку доби. Образ у літературі доби

Середньовіччя – «категорія знаково-символічної системи, що є особливим засобом представлення та осмислення дійсності у письменстві. Це – специфічна для середньовічної книжності форма відображення дійсності, що зумовлюється особливостями жанру та світоглядом книжника» [192, с. 60].

Досліджуючи інтерпретаційну модель образу правителя, ґрунтуємося на визначенні інтерпретації (від лат. *interpretatio* – пояснення, трактування), поданому Ю. Ковалівим: «...процедура тлумачення понять та її результат» [120, с. 429], що дає можливість з'ясувати значення структури тексту й образу в ньому. В епоху Середньовіччя інтерпретація насамперед ґрунтувалася на поясненні та усвідомленні сакральних текстів, тлумаченні та осмисленні їхньої глибинної сутності. В епоху Романтизму поняття інтерпретації лягло в основу герменевтичного вчення, зокрема набуло фундаментального концептуального вигляду в теорії Ф. Шлейєрмахера, «сприймалося як індивідуальний план вираження, відмінний від плану змісту, реалізовувалося в об'єктивному (лінгвістичному або граматичному) та суб'єктивному (психологічному) аспектах» [120, с. 429]. Будь-яка модель, за визначенням Ю. Коваліва, – це «речова, знакова або мислима система, в якій відображені структура й принципи функціонування об'єкта пізнання. Вона має вигляд ідеалізованого, абстрактного образу, який спрощено, на підставі аналогії та гомографізму відтворює певний оригінал з метою вивчення його ознак, складників, способів існування та функціонування» [121, с. 64]. Безпосередньо у літературознавстві модель означає «відображення структури літературних феноменів» [121, с. 64]. Варто наголосити, що модель не є традиційним художнім образом. Вона може бути ідеальною чи матеріальною, а у поєднанні з символом модель творить образ, який містить у собі два аспекти: елементи художньої умовності та пряме й безпосереднє відображення і відтворення об'єкта. Автори моделюють образи правителів за аналогією до дійсності та ідеального уявлення про нього, водночас доповнюючи своїм баченням і розумінням.

Отже, пропонуємо власне визначення інтерпретаційної моделі образу правителя. Це – системне відтворення структури літературного феномену, що у поєднанні з символічним значенням моделює ідеальний образ, який репрезентовано

у певному інтерпретаційному і тлумаченнєвому ключі. Відтак, із цього загального визначення виводимо конкретно інтерпретаційну модель образу правителя у середньовічних літописах та інтерпретаційну модель образу правителя у барокових літописах. Перша – це системне відтворення структури книжного середньовічного явища, яке у поєднанні з символічним значенням моделює ідеальний образ, який репрезентовано у певному інтерпретаційному і тлумаченнєвому ключі, відповідному християнсько-руському канону. Друга – це системне відтворення структури барокового літературного феномену, що у синтезі з символічним значенням моделює ідеальний образ, який репрезентовано у певному інтерпретаційному і тлумаченнєвому ключі, відповідному існуючим культурним і суспільно-політичним засадам. Отже, спільними рисами інтерпретаційних моделей образів правителів епох Середньовіччя і Бароко є системність, зв'язок із символом, прагнення до ідеалізації. Середньовічній моделі притаманна відповідність християнсько-руському канону, а для барокової характерними є тогочасні культурні та суспільно-політичні орієнтири епохи.

По суті своїй представлена у середньовічних і барокових літописах модель образу правителя співзвучна з концептом героя, оскільки кожен правитель є героєм, він обов'язково походить зі славного роду. У грецькій міфології героями вважалися сини чи нащадки божества чи людини. У Гомера це були сміливі воїни чи благородні особистості. Гесіод першим написав про рід героїв. Отже, саме родова приналежність є визначальною для героїв Середньовіччя, продовжується ця традиція і в епоху Бароко, хоча передається дещо іншими засобами. Героїчне – естетична категорія «на позначення моральної цінності людської діяльності, стійкості, самопожертви, лицарської вірності вічним істинам, духовної сили та благородства, невід'ємних від величного» [120, с. 222]. Вияви героїчного потребують особливих обставин, а відповідно – і стилю образотворення. Зокрема, особливо сприятливим для цього був жанр літопису, де «героїчна дійова особа схильна до величних звершень, долає інстинкт самозбереження, в екстремальних умовах залишається вірною достеменним людським якостям, а отже, викликає захоплення, є зразком для наслідування» [120, с. 222]. Часто героїчне виявлялося і в духовному подвигу, як у

випадку з канонізованими князями доби українського Середньовіччя Борисом і Глібом.

Використовувана у дисертації інтерпретаційна стратегія спрямована на тлумачення та розуміння моделі образу правителя двох культурно-історичних епох – Середньовіччя і Бароко. У процесі еволюції моделі образу правителя з'являються нові смисли та характеристики, які зумовлюються викликами доби. В епохи Середньовіччя та Бароко сформувалася певна система моделей правителів. Бароко розвинуло традиції доби Середньовіччя і доповнило їх власними характеристиками і баченням образу лідера згідно зі своїми вимогами і викликами.

У книжності епохи Середньовіччя одними з найголовніших є образи правителів як носіїв ідеї державності, народу, етносу, нації, яка народжувалася. Крім того, модель образу правителя обов'язково втілювала у собі основоположну ідею легітимності влади. У середньовічних уявленнях людина загалом і правитель зокрема як представник народу, етносу бачаться в синтезі душевного і тілесного, це дуалізм духа і плоті. Книжність Києворуської держави є досить специфічною та особливою з огляду на прояви та відображення у ній образу особистості. Проте найбільшою мірою вона реалізується саме через феномен правителя, що було зумовлено необхідністю утвердити як концепт держави, так і постать її лідера. Відтак, історична наука вже з XIX ст. пропонує досить цікавий та ефективний персоналістичний розгляд історії Київської Русі. Зокрема, він представлений у працях М. Костомарова, М. Брайчевського, М. Котляра, В. Смолія, О. Сліпушко та ін. Історико-літературознавча наука так само використовує розгляд літератури Середніх Віків за персоналіями. Зокрема, за таким принципом написані авторські історії літератур Оксани Сліпушко (книжність доби Середньовіччя) і Людмили Задорожної (література першої половини XIX ст.).

Динаміка сучасного літературознавства та історико-літературної науки ставить на порядок денний потребу наукового дослідження людини, особистості, індивіда, зокрема правителя, як образу епохи, творця книжності, представника суспільства, носія ідеї легітимності влади у середньовічному культурному просторі. Дослідження середньовічної літератури за персоналіями дає змогу виокремити тут образ

правителя як героя, створеного фактично кожним книжником, а відтак говорити про особливості бачення влади і суспільного лідера кожним із них. Для епохи руського Середньовіччя вагомою рисою образу, часто його основоположною характеристикою є відображення і представлення засад християнської віри, особливостей її побутування у конкретному києворуському середовищі, його ментальному контексті. Фактично кожен образ має полісемантичний характер, є багатоаспектним і багатогранним за рахунок своєї здатності відображати певну ідею. Він моделюється згідно з певними уявленнями, які існують у конкретному суспільстві на визначеному часовому проміжку.

Кожна культурно-історична епоха представляє своє бачення образу правителя, творить його специфічну модель згідно з тими викликами і проблемами, які є визначальними для неї. Специфіка представлення образу правителя у книжному тексті зумовлюється рядом чинників, зокрема особливостями жанру (літопис має свої визначальні характеристики) і світоглядом книжника. Підставовою є думка Д. Ліхачова про те, що «герой поводить себе так, як йому належить поводитися, але належить не згідно законів його характеру, а законів поведінки того розряду героїв, до якого він належить. Не індивідуальність героя, а тільки розряд, до якого належить герой у феодальному суспільстві» [125, с. 13]. Слід зауважити, що типи поведінки, специфічні риси образів правителів склали вагомий частину тогочасного культурно-літературного етикету. Тобто, правитель повинен був діяти і поводити себе згідно з чітко визначеними нормами і критеріями. Завдання книжника полягало у творенні образу правителя, репрезентуванні його рис відповідними виразами, згідно з тогочасним літературним етикетом і канонами середньовічного письменства. При цьому допускалися і власні оцінки, індивідуальна інтерпретація образу правителя книжником. Фактично автор у середньовічній літературі є «церемоніймейстером, він творить «дійство». Його герої – учасники цього «дійства» [125, с. 16]. Дієвість норм літературного етикету, чітке їх дотримання середньовічними книжниками зумовили виникнення образів-знаків, образів-емблем як репрезентантів певних ідей, носіями яких виступає конкретний образ правителя, лідера. Ці образи стають ефективними взаємозамінниками широким описів, дозволяють книжнику бути чітким і

лаконічним, говорити по суті й конкретно, а головне – формувати образно-символічне втілення ідеї влади й держави через модель конкретного державного діяча. Наприклад, про святих князів, як Борис і Гліб, Ольга і Володимир, говориться посередництвом чітко визначених житійних штампів. Натомість образи правителів-воїнів, творяться зовсім іншими формулами, з використанням воїнських формул, традиційних шаблонних некрологів, які писалися на смерть князів.

Кожен етап у розвитку середньовічного письменства характеризується еволюцією, динамікою літературних образів. В образах немає статичності, натомість бачиться їхня яскрава змінюваність відповідно до нових умов і викликів епохи. Так, книжність Раннього Середньовіччя (X ст. – XI ст.) характеризується домінуванням канону, натомість ледь помітно вираженими є авторські оцінки і характеристики. Канон визначає суть образу правителя, його функцію у суспільстві. Книжність епохи Високого Середньовіччя (XII ст. – сер. XIII ст.) засвідчує поступовий відхід від канону, посилення авторських характеристик та оцінок в інтерпретації образів. Книжник доби Середньовіччя при зображенні фактів і подій реального життя дотримується максимальної протокольної достовірності (в його баченні) й точності. Він детально наголошує на специфічних рисах і головних характеристиках образів правителів. Для нього головний і визначальний інтерес становить людина, зокрема правитель, лідер. Середньовічного книжника внутрішній світ, емоції, почуття, переживання правителя цікавлять мало, тільки тією мірою, якою вони здатні відобразити й пояснити його конкретні дії та вчинки державного й історичного масштабу.

У середньовічній літературі особистість стає центральною і визначальною фігурою у двох стратегічно важливих випадках. Перший – вона є представником держави, чинить історично важливі дії, які визначають хід історії (Святослав, Ольга, Володимир Великий, Володимир Мономах). Другий – особистість стає на шлях абсолютного посвячення себе Господові, відмовляється від влади і приймає смерть (Борис і Гліб). Тут постаті правителів завжди є первинним і головними, вони складають основу сюжету, визначають хід і спрямування оповіді. Особливого значення книжник надає образу правителя у тому випадку, якщо він виступає

носієм його власних авторських думок і позицій. Таким чином образ правителя уже в середньовічній книжності набуває яскраво виражених ознак художнього образу. У процесі творення середньовічної моделі образу правителя давньоруський автор ґрунтується на джерелах і власному його баченні, зумовленому запитами часу і так званім «замовленням» образу лідера з боку зацікавленого. Фактично модель образу правителя, її особливості дають підстави говорити про те, що у середньовічній книжності вона вибудовувалася за раніше визначеним планом, своєрідним трафаретом і домінуючим каноном. Слід зауважити, що суттєві відступи від цих критеріїв були фактично немислимыми і допускалися тільки незначні відхилення від них. Ідеалізована книжна модель образу правителя у киеворуській книжності фактично не має багатьох суто індивідуальних рис, які були б їй притаманними у реальному житті. Спостерігається те, що автор приписує їй багато позитивних, часто ідеальних якостей, насамперед риси мужності, героїзму, мудрості тощо. Поступово у книжності це набувало концентрованого вигляду, ставало ідеальним каноном для конкретних моделей образів керманців держави. У середньовічному суспільстві існував авторський і чітко визначений ідеал моделі образу правителя, котрий передбачав репрезентацію різних і часто відмінних, навіть протилежних аспектів його державної та історичної діяльності.

Для того, щоб представити всю багатогранність і багатоаспектність моделі образу правителя у середньовічному письменстві книжники сформували і зреалізували певні світоглядні та стилістичні системи. Так, політично-релігійним і морально-етичним ідеалам суспільства відповідала певна модель образу правителя, агіографічним, сповненим культу святості – своя, значно відмінна від першої, суто «воїнським» – власна модель образу правителя і т. п. Загалом переважна більшість дослідників середньовічної образної системи сходяться на думці про те, що киеворуська книжність характеризується наявністю єдиного художнього методу як такого, котрий перебуває у чіткій відповідності до світогляду середньовічної особистості. У свою чергу це зумовлювало існування витриманого згідно з християнським каноном й автентичною специфікою образу правителя. По суті творення моделі образу правителя у добу Середніх Віків відбувалося у межах

єдиного художнього методу – історичного монументалізму – та у відповідності до вимог жанру.

Творення моделі образу правителя у середньовічній літературі зумовлювалося рядом чинників. Зокрема, суттєвий вплив на нього мало релігійно-символічне мислення і відповідне бачення світу, певне усвідомлення буття у заданому ключі. У моделі образу правителя синтезувалися такі аспекти, як абсолютна і незаперечна віра у божественну місію лідера, визнання його обраним, покликаним виконати певну важливу історичну і державну роль. В образі правителя синтезувалися фактично два світи: вищий, вічний, «небесний» і нижчий, тимчасовий, «земний». Кожен із них спонукав його до певних учинків, визначав його місію у виконанні державних та історичних завдань. Крім того, вагому роль тут відігравав і середньовічний символізм, який визначав наявність у характері правителя певних універсальних рис і характеристик, його вписуваність у загальносвітовий контекст, об'єктивну визначеність історичних і державних дій, а також підкреслював пріоритет соціального над індивідуальним. Відтак, книжність намагалася репрезентувати образ очільника як ідеал, який водночас відповідає правді буття, є зразком для наслідування і повчання. Таким чином інтерпретаційна модель образу володаря набувала глибокого символічного значення. У ній синтезувалися реальна і легендарна історії, а також мотиви християнської та язичницької релігій. У свою чергу це сприяло поєднанню в моделі образу правителя актуальних для певної епохи соціально-історичних проблем і їхніх філософсько-символічних тлумачень.

Важливим аспектом у моделі образу володаря є представлення його як героя, наділення рисами воїна. Загалом концепт героя походить із народного епосу, а у книжність він інтегрується з певними корекціями, притаманним тільки їй кореляціями. Модель образу правителя-героя репрезентує популярний у Середні Віки символізм як такий, що наявний в усій системі християнського культу, а відповідно визначальний для образу лідера. Фактичне співіснування у характері, вчинках і діяльності правителя християнської та язичницької ментальностей і символіки було послідовним та обов'язковим, засвідчуючи глибинний зв'язок нової християнської віри зі старою язичницькою традицією. Творення нової символіки

образу правителя супроводжувалося впливом на неї язичницької міфології, яка часто давала сформовані образи, наприклад, воїна, героя, а християнство наділяло їх новими відтінками і характеристиками. Християнська книжність визначала напрямок символічного звучання моделі образу правителя, засоби художньої реалізації актуальних ідей у конкретних образах лідерів і державних діячів. Крім того, синтез християнської та язичницької символіки доповнювався впливами античного культу героя. Специфіка образу правителя визначалася також його синтетичним характером, гармонійним та ефективним поєднанням одиничного і загального. Образ правителя обов'язково представлявся у контексті конкретних історичних ситуацій і подій, рушієм яких він переважно і виступав. Модель образу лідера неминуче характеризується силою свого впливу на суспільство, місійністю, непересічністю. Через образ правителя все історичне сприймається як досвід, має повчальний і яскраво виражений дидактичний характер. По суті кожен символічний образ правителя, його сутнісний характер визначається не стільки авторським баченням та індивідуальною фантазією книжника, скільки християнським світоглядом як способом оцінювання дійсності. У той же час слід відзначити той факт, що дохристиянські язичницькі уявлення про правителя, насамперед Віщого Олега, княгиню Ольгу, Святослава Завойовника, Володимира Великого, у складі літопису «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» засвідчують синтетичне поєднання і взаємовпливи символіки старої язичницької та нової християнської. Насамперед слід сказати про використання в моделі образу правителя значної кількості елементів епічної ідеалізації, запозичених із легенд. Проте їх головною умовою була відповідність християнській обрядовості, світогляду нової середньовічної літератури.

У процесі розвитку книжності змінювалися та удосконалювалися принципи зображення образу правителя, зокрема, іншого характеру і звучання набувала форма інтерпретації книжниками історичної та державної діяльності. Скажімо, в язичницьких переказах і легендах модель образу правителя, його характер саме як історично значущої особистості, творився і представлявся у контексті певних ситуацій. Насамперед, останні визначалися дружинним контекстом, прагненням відповідати його ідеалам і творити у такому напрямку образ головного героя.

Правитель, державний діяч, згідно з народною легендарною традицією, у боротьбі зі злом насамперед покладався на свої особисті можливості, – силу, сміливість, розум, мужність, хитрість, вправність, досвідченість. Християнська релігія сповнила образ героя великою відповідальністю перед Богом, державою і суспільством за свої вчинки і слова. Цей аспект надав образу правителя дидактично-повчального і символічного звучання. Правитель-герой, його доля, життя і смерть завжди залежать від волі Бога, інтересів держави і суспільства, позиції у системі середньовічних стосунків, де є два визначальні вектори: сюзерен (правитель, носій влади) і васал (той, хто йому підкоряється). Обов'язкова риса характеру в образі ідеального героя – його любов до Вітчизни, щирий і відданий патріотизм, бажання боротися за державну ідею, істинну православну віру і готовність віддати за неї власне життя. Києворуська модель образу правителя, основана на символічному звучанні, позначена впливом дидактизму і певного моралізаторства, синтезом реальності та фантастики, художнім осмисленням історичних фактів.

Домінуючими у середньовічній книжності виступали образи князів – великого київського та рідше удільних, княгинь, як Ольга, князів, які були канонізовані за подвиг відречення від влади – Борис і Гліб. Загалом образ правителя як втілення державного начала Русі, її міжнародних амбіцій є по суті своїй ідеологічним типом, який відображає ідею влади, а також виступає уособленням морального і суспільного судді. Правитель обов'язково репрезентує країну, яку представляє, державу як політичне ціле, з усіма її суспільними прошарками і соціальними станами. Відтак, він подавався з певних позицій, у чіткій відповідності до поставлених книжністю вимог, традицій, етикету та канонів.

Як правило, домінуючими у книжності були два типи образу правителя – світський і церковний. До світського відносимо правителів, які не були канонізовані, а до церковного – тих, що були зведені до рангу святих. Детальніше про ці типи мова піде далі. Обидва типи позначені цілеспрямованою ідеалізацією як самого образу правителя, так і його суспільного становища. Другий тип містить у своєму складі особливу групу образів правителів, суть яких визначається їхньою жертвою власним життям і владою заради миру. Відречення від влади – ось головна характеристика

цих образів. Насамперед це постаті святих Бориса і Гліба. Певною мірою вони вирізняються зі структури феодального суспільства, знаходяться поза класами і групами. Крім того, саме ці образи виконують важливу роль єднальної ланки між світськими і церковними владою і життям. Характер представлення таких образів повністю визначаються залежністю від християнських норм і позицій як руських, автентичних, так і візантійських та болгарських. Ідеали руської середньовічної книжності, у світлі яких творився образ правителя, мали не абстрактний характер, а були породжені та продуковані самим життям і викликами тогочасного суспільства. Образ правителя перебував у чіткій залежності від цих ідеалів, узгоджувався з ними і певною мірою наповнював їх конкретними рисами і характеристиками. Його особливості значною мірою залежали від історичного етапу і політичної ситуації, позиції книжника, його ролі у системі влади, ставлення до зображуваного героя. У моделі образу князя всі риси його характеру чітко визначені, тут практично відсутня багатозначність чи неоднозначність. Поширеною рисою моделі образу правителя у середньовічній книжності є його динаміка, розвиток. Наприклад, у образі Володимира Великого наявні два кардинально відмінних аспекти: язичник Володимир і Володимир, який охрестив Русь. Можна навіть вести мову про те, що це два підобрази однієї масштабної моделі образу правителя. Проте другий підобраз логічно випливає з першого, доводячи змінність характеру, життєвих пріоритетів і позиції правителя під впливом певних чинників.

Переважає більшість образів правителів, яким приділяють увагу книжники, є позитивними персонажами. Вони однозначно відповідають біблійним чеснотам, тому автори більше акцентують увагу на світському аспекті їхньої діяльності, синтезуючи суто біблійні чесноти зі світською державною діяльністю. Звертаючи увагу на певні негативні риси чи періоди життя правителя, книжники позиціонують себе як послідовні та принципові апологети норм, принципів і канонів Святого Письма. Звертаючи увагу на негативні риси в образі певного правителя, книжник насамперед наголошував на тому в його діях і вчинках, що засуджувалося релігією і церквою. Також він підкреслював і ті чинники, які інтерпретувалися негативно світською владою, де на першому місці було порушення клятви хресного цілування,

військової присяги тощо. Тут для літописця важливим було висловити свої послідовні моралізування та повчальні моменти. При зображенні негативних героїв, антигероїв книжник не обмежується суто зовнішнім описом, а здійснює навіть вдалі спроби зануритися у психологію лідера, його внутрішній світ, аби зрозуміти причини певної діяльності та поведінки. Монументальний історизм книжності Середніх Віків максимально сприяв репрезентації героїзму особистості правителя, акцентуванні уваги на поняттях честі, мужності, державної мудрості, слави, військових і дипломатичних здобутків князя.

Модель образу ідеального правителя є втіленням та ідеалом мужності й героїчної краси. Згідно з нормами тогочасного суспільного етикету, ідеал правителя базується на парадигмі міркувань та уявлень про те, що таке честь і «сором». Його закоріненість і наявність у літературі ґрунтується на уявленнях, які склали визначальну систему цінностей середньовічного суспільства. Любов до Батьківщини, патріотизм державного керманіча пояснюються книжником як обов'язок і переконання. Процес творення моделі образу правителя супроводжувався суттєвим впливом народного епосу. Крім того, спостерігаються випадки трансформації фольклорного образу в літературний, коли вони видозмінювалися, перетворювалися під впливом книжних норм і канонів, набували додаткових значень і смислів, нового звучання. Книжник послідовно робить акцент на вчинках героїв, які визначають суть його характеру і поведінки. Все, що літописець вважає позитивним, він описує у високому піднесеному стилі, показує як історично-державні діяння і подвиги свого героя. Слід наголосити на тому, що простежується безпосередній зв'язок між характером правителя і його вчинками, діяльністю, подвигами, а часто вони фактично накладаються, ототожнюються, ідентифікуються. По суті своїй подвиг є втіленням, символом сутності характеру правителя.

Рисою літератури Середньовіччя є фактична відсутність у ній суто вигаданих героїв, які не мають хоча б мінімальної історичної підвалини. Парадигма діючих персонажів середньовічної книжності характеризується наявністю у ній переважно осіб історичних або принаймні тих, про яких залишилися хоча б якісь фактичні дані, тобто вони претендували на історичність. У тому разі, якщо книжник вдавався до

введення у свій твір видуманих осіб, він ставив собі за мету довести їхню реальність, знайти і показати ті факти, які це підтверджують. Для середньовічної книжності характерним є послідовне використання методу символічного історизму, який виявляється насамперед в ідеалізації героїв, коли автор приписує їм характеристики суто позитивні. У результаті вони стають не стільки образами, скільки емблемами, знаками і символами. Як наслідок такі герої трансформуються в художні узагальнення середньовічної книжності і несуть у собі ідею влади. Насамперед це стосується моделей образів правителів, у характерах яких синтезуються святість, дипломатичний хист, колосальний державний розум, стратегічне мислення, вірність Вітчизні тощо. Таким чином літературне, книжне стає одним із найбільш поширених узагальнень. Модель образу правителя насамперед твориться посередництвом представлення дій і вчинків особистості, які у певному ключі оцінюються автором. Вимогою середньовічного історизму як способу і методу відображення образу державного керманача було зображення тільки історично та державно важливих і значних феноменів і подій. Відтак, сам правитель як безпосередній їхній учасник набував якостей особи державного значення, неминучої історичної важливості.

У книжності доби Середньовіччя образ державного керманача частково виступає також втіленням і носієм ідеї долі – особистої та долі свого роду (або і – народу: Володимир спершу постає язичником, а далі – християнином). Частково тому, що по суті своїй середньовічні уявлення про долю дуже рідко набували персоніфікованих рис та індивідуальних уособлень. Так, бачення і розуміння родової долі було методом і способом літературного узагальнення у літописній повісті у складі Київського літопису про прохід князя Ігоря на половців. Визначальною рисою тут є те, що спадкоємці – онуки і правнуки послідовно характеризуються за дідовою лінією. Наприклад, рід «Ольговичів» постає посередництвом представлення образів Олега Гориславича, рід полоцьких «Всеславичів», тобто цілий родовий регіон, – через князя Всеслава Полоцького тощо. Інтерпретаційна модель образу правителя завжди підпорядковується конкретним політичним, суспільним й ідеологічним позиціям автора літопису, його баченню певних феноменів, того, про що він пише. Для середньовічного літописця не було визначальним виразити власне авторське

начало, своє особисте бачення образу правителя. Його книжна позиція і представлена у літописному тексті модель образу правителя цілком і повністю укладалася у рамки певного канону, книжного і світоглядного трафарету. При цьому книжник використовував традиційні формули, надаючи водночас кожній із них певного авторського забарвлення, що визначалося баченням образу правителя, його специфікою та інтерпретацією з огляду на тогочасні події. При цьому суспільно-політичне висвітлення постаті правителя книжник погоджував із засадами християнства.

Відтак, репрезентуючи образ конкретного державного діяча, книжник ставив собі за мету через його посередництво прокоментувати і пояснити існуючі у тогочасному суспільстві феномени влади і державності з точки зору християнської віри. Контекст, в якому представлявся образ правителя, наповнювався численними інтерпретаціями і поясненнями, для книжника важливим було дати свої морально-дидактичні настанови і повчання, що впливали зі специфіки зображуваного ним образу.

Динаміка моделі образу правителя відбувається на різних етапах розвитку доби Середньовіччя, відповідно до тих характеристик, які притаманні книжності у ці часи. Основуючись на періодизації О. Сліпушко, розглядаємо динаміку моделі образу правителя в епохи Раннього і Високого Середньовіччя (XI ст. – перша половина XIII ст.) [192]. Перший період від початку 988 р. до початку XII ст. дослідниця визначає як період Раннього Середньовіччя. У цей час модель образу правителя було репрезентовано у літописі «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» за редакцією книжника Нестора. Період Високого Середньовіччя припадає на початок XII ст. і до середини XIII. Крім того, сюди ж відносяться й деякі пам'ятки, що були створені пізніше на Галицько-Волинських землях, але цілком і повністю відповідають духові Високого Середньовіччя. У цю добу витворилися моделі образу правителя у Київському і Галицько-Волинському літописах. Завданням літописця у «Повѣсти врѣмянныхъ лѣтъ» було з'ясувати, звідки пішла Руська земля і хто у ній почав спершу княжити, тобто відразу образ правителя виходить на перший план і набуває особливого звучання. Творячи моделі образів державних керманців, Нестор орієнтувався на такі образи у різних джерелах, зокрема біблійних книгах, які у першу чергу склали

для нього авторитет, візантійських історичних хроніках, черпав відомості зі спогадів очевидців, перекладних творів, усної народної словесності тощо. Насамперед автор творить феномен Руської землі як самодостатньої й незалежної держави, яка має своїх правителів, що по суті представляють етнічні типи лідерів, синтезують у своїх характерах риси руської ментальності.

Першими образами правителів у літописі є засновники Києва – Кий, Щек і Хорив, потім – Олег, Ігор, Святослав, а далі починається династія християнських володарів – Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах та інші. Варто наголосити, що про Кия, Щека і Хорива літописець пише дуже коротко, бо, не зважаючи на свій значний внесок у розбудову Русі, вони були язичниками. Тут послідовно домінує релігійна концепція створення людини і світу, яка доповнюється киеворуською патріотичною тенденцією любові до Русі, вболівань за її історичну долю. Автор шукає героїв, здатних бути державними лідерами, а ними стають саме правителі, на яких покладено відповідальність за долю Вітчизни. Важливо, що для літописця при цьому головним є не дотримання історичних фактів, а використання їх із метою створити руський державний тип правителя. Так, формуючи образ Володимира-християнина, літописець використовує численні перекази про прийняття ним християнства, зокрема описує посольства до князя від болгар магометанської віри, хозарських жидів, німців, грецького філософа. 987 р. князь Володимир відправив власні делегації до різних держав, аби вивчити їхню віру. І для нього важливим чинником було хрещення його бабці великої княгині Ольги. Корсунська легенда про сліпоту і прозріння Володимира підтверджує легендарний характер оповіді та цілеспрямоване використання автором історичного матеріалу. Утверджується ідея, що рішення князя Володимира охрестити себе і Русь було самостійним. Таким чином через образ Володимира Великого утверджується думка про Русь як самостійну державу.

У літописах доби Високого Середньовіччя, зокрема Київському та Галицько-Волинському, спостерігаємо динаміку моделі образу правителя, що проявляється насамперед на прикладах образів Ізяслава Мстиславича, Данила Галицького, Володимира Васильковича. Загалом Київський літопис є монументальним

«військовим оповіданням», що присвячене опису тогочасного київського «рицарства». Тут рицарський «моральний світогляд літописців та їх героїв є світоглядом християнським, хоч, розуміється, в тій своєрідній формі, якою є світогляд «християнського лицаря» і в Європі. Останнє рішення належить Богові» [229, с. 163, 165]. Відтак, представлені тут образи князів Ізяслава Мстиславича та Ігоря – це правителі-воїни-рицарі, віддані своїй Вітчизні.

Д. Лихачов відзначав, що шлях, яким міг піти розвиток руської літератури у XIII ст., якби не навала монголо-татар, частково показує Галицько-Волинський літопис [129, с. 17]. Перша частина літопису (від початку по 1260 р. включно) представляє собою Галицький літопис. У його центрі перебувають галицькі землі й образ князя Данила. Друга частина (з 1261 р. і до кінця) – це Волинський літопис, де центральним є образ волинського князя Володимира Васильковича. Ідеологію цього літопису дослідники визначають як князівсько-дружинну. Інтерпретаційна модель образу Данила Галицького представлена у героїчній (дружинній, воїнській) повісті про князя. У другій частині Галицько-Волинського літопису репрезентовано образ князя як носія високої культури, філософа Володимира Васильковича. Загалом посередництвом образів правителів Ізяслава, Ігоря і Данила у Київському літописі та Галицькій частині Галицько-Волинського літопису утверджуються лицарські ідеї, а образ Володимира у Волинській частині культивує філософські й етичні принципи.

Домінування моделі образу правителя у літературі доби Середньовіччя визначається тим, що вона у своїй переважній більшості творилася на замовлення держави і насамперед конкретних князів, насамперед великих київських правителів. Останні були зацікавлені у тому, щоб літопис відображав їхню політику у контексті загальнодержавного та загальноісторичного розвитку Київської Русі. Наприклад, такі правителі, як Ярослав Мудрий і Володимир Мономах зробили чи не найбільший внесок у розвиток культури і літератури, тому стали особливо популярними постатями у літописах, визначили спрямування ідеальної моделі образу правителя. Крім того, часи їхнього правління – це періоди розквіту держави та її культурних і духовних векторів. О. Сліпущко наголошує, що «щодо історичної хронології запропонованої періодизації, то слід наголосити на тому, що література Раннього

Середньовіччя, тобто письменство часів становлення Київської Русі, відноситься до епохи правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Другий період почався 1113 р., коли великий київський стіл посів Володимир Всеволодович Мономах. То були часи розквіту держави, на які припадає література Високого Середньовіччя. На нашу думку, стан державності безпосередньо впливав на розвиток літератури, формував її настрої та спрямування. Так, особливості державного розвитку визначали рівень розвитку культури, зокрема літератури» [192, с. 35].

Погоджуємося з думкою П. Білоуса про те, що «в усіх спробах періодизувати давній літературний процес завжди був присутній один важливий компонент: хронологічне означення періоду. То ж було, мабуть, доцільно – брати і надалі це за основу, а в окреслені часові рамки уводити художні явища, котрі споріднює не лише одночасність з'яви та функціонування, а й структурна, художньо-стратегічна, естетично зумовлена подібність, наявність відповідних топосів та ейдосів доби» [10, с. 157]. Фактично обидва принципи мають важливе значення при аналізі моделі образу правителя в означені епохи Раннього і Високого Середньовіччя.

Доба Пізнього Середньовіччя часів Литовсько-Руської держави охоплює період від кінця XIII ст. до початку XVI ст. Фактично це була епоха, коли Києворуські пам'ятки відновлювалися і переписувалися. Представлені у західно-руських літописах образи правителів набувають усе більш чітко виражених рис етнічних і національних. Загалом характерною рисою моделі образу правителя на всіх етапах доби Середньовіччя є втілення у ній ідей влади, державності та репрезентація феномену лідера. Ця модель у різні періоди свого розвитку позначається впливами культурного дискурсу, загальних ідейних і світоглядних позицій доби. Важливою рисою моделі образу правителя є його архетиповість, тобто в основі кожного лежить прадавня ідея. Ця архетипна ідея визначається синтезом автентичної та християнської традицій, а також впливами європейських векторів. Вона розвивалася та еволюціонувала протягом багатьох століть, набуваючи нових рис і характеристик у кожному нову культурно-історичну епоху.

Цей процес репрезентує «Літопис Руський», де спостерігаємо динаміку образу правителя. У тексті літопису «персоналогія» як спосіб оцінки персонажів

«синтезувала похвальні слова на честь князів, розповіді про події, учасниками яких вони були, що сприяло формуванню цілісного образу літописного героя. Образ правителя є визначальним для літописної персонології. Особливості представлення образу того чи іншого володаря свідчать як про домінуючі на певний час суспільно-політичні та культурно-літературні тенденції, так і позиції самого літописця, адже концепція особистості у літописі є визначальною» [192, с. 202]. У дослідженні О. Сліпушко [192] детально проаналізовано ті образи, які найбільше представляють специфіку середньовічної моделі образу державного керманіча. Насамперед, Олега Віщого, Ігоря, княгині Ольги, Святослава, Володимира Великого, Володимира Мономаха. Образи Київського літопису вчена подає як такі, що репрезентують загалом державницьку концепцію пам'ятки. Насамперед, це постать Ізяслава Мстиславича. Говорячи про образи володарів у Галицько-Волинському літописі, дослідниця наголошує на синтезі у них героїчного і релігійного начал. Особливе місце у системі образів правителів займають ті з них, які були канонізовані. Це Ольга і Володимир Великий, а також Борис і Гліб. Крім ідеї лідера, правителя, вони також втілюють руську філософію святості. Слід наголосити, що образи Бориса і Гліба мають дещо інше забарвлення, ніж Ольги і Володимира. Вони фактично не володіли владою, а у вирішальний момент відмовилися від неї, зробивши вибір на користь жертвовної смерті, ніж боротьби і протистояння.

У літописі про святих Бориса і Гліба розповідається у ключі суто агіографічному. Тут жанр життя визначає напрямок літописного оповідання. Натомість про образ Святослава говорить саме у стилі воїнської повісті. Специфіка жанру житій полягала у тому, щоб наблизити людину до Бога. Покликанням руської агіографії є відтворити і представити сакральну генеалогію руського роду, зокрема княжого. Подвиг і канонізація князів мають значення церковне, державне і національне. Виділяють згідно з подвигом кілька груп святих. Зокрема: князі-рівноапостольні, князі-іноки, князі-страстотерпці, які прославилися своїм громадським служінням. Фактично старокиївські житія князів пов'язані між собою і складають жанрово-типологічну групу творів про хрестителя Русі святого князя Володимира, княгиню Ольгу (бабця Володимира) і князів Бориса і Гліба (сини

Володимира). Про всіх є житійні твори, а також літописні розповіді, написані у ключі агіографічному. Правомірною є теза М. Грушевського про те, що постання агіографічних творів було пов'язане з прагненням діячів руської церкви створити свою «повість» про «богатирів не крові, а духа, тих, що страдають для Бога, спасаючи свою душу, разом вимолюють у Бога, своїми подвигами, ласку і щастя своєму «отецьтву», стоячи на неустанній сторожі в боротьбі з диявольською силою, яка ходить неустанно наоколо християн» [47, с. 103]. Таким чином спостерігаємо виникнення християнізованих богатирських образів дружинної повісті, на яких простежується вплив ореолу святості, ідеалізація.

1.2 Методологія інтерпретаційного студювання моделі образу правителя у барокових літописах: національна специфіка

Барокові літописи продовжили і розвинули відповідно до нових культурно-історичних умов середньовічну літописну традицію. Відтак, нові властивості моделі образу правителя нашаровувалися на традиційну модель, відповідаючи запитам і викликам Гетьманщини. Козацьку і гетьманську модель образу правителя представляють козацькі літописи Самовидця, Григорія Грабянки і Самійла Величка, а також завершальний твір барокової історіографії «Історія Русовъ». Їхня головна ідея – автономний статус козацько-гетьманської України – була втілена у постатях лідерів і керманичів. Козацько-гетьманська модель образу правителя репрезентує феномен гетьманської держави, дає можливість вести мову про специфіку бачення їхніми авторами ідеалу українського державного і політичного провідника. Крім того, репрезентована у літописах модель образу правителя дозволяє виявити бачення авторами історичних феноменів різних гетьманів. Фактично у всіх козацьких літописах й «Історія Русовъ» представлено авторське бачення діяльності таких правителів, як Б. Хмельницький, І. Виговський, Д. Дорошенко, І. Мазепа, І. Самойлович, І. Скоропадський та ін. Варто наголосити, що у барокових літописах інтерпретаційна модель образу правителя набуває все більш яскраво виражених рис політичного лідера, особистості, харизматичність якої визначається широкими

колами народу. Це модель образу національного провідника, захисника й утверджувача саме української державності.

Окремі аспекти моделі образу правителя у козацьких літописах досліджено у працях В. Антоновича, О. Апанович, Д. Багалія, І. Борщака, М. Возняка, В. Голобуцького, В. Горського, М. Грушевського, Я. Дзири, В. Доманицького, Д. Дорошенка, Р. Іванченка, З. Книша, М. Костомарова, Б. Кухти, Ю. Луценка, Г. Нудьги, О. Оглоблина, В. Соболя, О. Терлецького, Т. Чухліба, В. Шевчука, Н. Яковенка, А. Яковліва та ін. Українсько-польська війна 1648 – 1654 рр., яку з українського боку очолював гетьман Богдан Хмельницький, фактично інспірувала розвиток козацького літописання, поява котрого була відповіддю на виклики Козацької держави. Виникнення козацьких літописів датується другою половиною XVII ст., що співпадає з процесом утвердження Гетьманщини, її державних структур. Слід додати, що заслугою козацького літописання стало витворення моделі національного лідера – українського державника. Логічне завершення спостерігаємо в «Історії Русовъ», де на зміну ідеї автономної козацької держави приходить ідеал незалежної України.

Базу для козацьких літописів склали монастирські та регіональні літописи, зокрема Густинський, Львівський, Чернігівський та ін., а також козацькі діаріуші. Крім того, вони творилися і на основі попередніх історичних праць («Хроніка» Феодосія Софоновича, «Синопис» невідомого автора) тощо. Проте особливістю козацьких літописів та «Історія Русовъ» було те, що вони мали загальнодержавний характер, тому представлені у них моделі образів правителів так само отримали загальнонаціональне і загальнонародне звучання, втіливши у собі головні ідеї політики та ідеології Козацької держави, її цінності та переконання.

І все-таки козацьке літописання – основа історіографічного мислення українців того часу, і це знову-таки зв'язано з характером державотворення тієї доби [237, с. 296]». Незаперечним є те, що динаміка козацького літописання та «Історія Русовъ» загалом і представлених у них образів зокрема була пов'язана з тогочасними суспільно-політичними, культурними і духовними процесами. Своїм важливим завданням козацькі літописці вважали творення панорами національної історії, а в її

контексті – лідерів і державників, фіксація та осмислення постатей у багатосистемності вчинків і діяльності. Загалом саме національні та часто народні за своїм характером образи лідерів у літописах репрезентують національне самоусвідомлення українців. Фактично це був час активного формування української нації як політичного феномена, котрий хронологічно співіснував з розквітом Гетьманщини. Відображення національного характеру державних керманців – вагомий здобуток пам'яток цього часу.

Погоджуємося з тезою С. Єфремова про те, що козацькі літописи «саме проблиском національної свідомості [...] відрізняються від історичних творів першої половини цього періоду, що мали на увазі переважно фактичну сторону нашої історії. Боротьба з Польщею за волю України, потім змагання з московським централізмом за «старожитні вольності козацькі» – усе те, що найвиразніше виявилось в козаччині, найдужче захоплює цих ідеологів нового ладу на Україні. Козаччина під час найбільшого свого розквіту застує їм попередні події рідної бувальщини, і через те більшість із них Хмельниччину – оту кульмінаційну точку національних змагань бере за вихідний пункт і початок для своїх історичних домислів [63, с. 206]».

Фактично можна вести мову про те, що етапи у розвитку барокового літописання є паралельними до етапів становлення, розквіту і занепаду Гетьманщини. Відтак, представлений у них образ правителя також відповідає цим критеріям. Козацькі літописи виникли у той історичний момент, коли козацтво у житті суспільства почало відігравати важливу державну місію. Власне, представлена у барокових літописах модель образу правителя засвідчила намагання письменників зафіксувати у контексті національної історії особливості ролі українського лідера. Саме цей образ став доказом існування національної свідомості й державного утворення на теренах України. Представлені у барокових літописах моделі образів правителів були покликані репрезентувати національних історичних діячів, дати коментарі щодо їхньої діяльності, актуалізувати посередництвом конкретних образів гетьманів певні історичні події.

Традиційно до козацьких літописів відносять три – Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. А «Исторія Русовъ» репрезентує завершальний період у розвитку барокової історіографії. Відтак, ці чотири пам'ятки складають основу барокового літописання. У перших двох представлено Козацьку державу в епоху її розквіту, актуалізовано причини її занепаду і виникнення періоду Руїни. Причому всі ці процеси показано через діяльність конкретних гетьманів, специфіку їхніх образів. «Исторія Русовъ» репрезентувала ідеал незалежної Української Держави, який викристалізувався на ідеях Гетьманщини. Головним здобутком твору є те, що відображена посередництвом образів у козацьких літописах ідея автономності України автором «Исторії Русовъ» була розвинена у тезу національної незалежності, втілену в постатях національних очільників.

Досліджуючи «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года» (далі – літопис Самовидця), О. Левицький у праці «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (Київ, 1878) наголошує на тезі про те, що пам'ятку було створено у місті Стародубі (Сіверщина), відтак і модель образу правителя має відповідний характер. Найбільш обґрунтованою гіпотезою щодо авторства літопису є думка В. Модзалевського («Перший військовий підскарбій (1663 – 1669) Роман Ракушка» (1908) про Романа Ракушку-Романовського. Таку ж точку зору обстоював і М. Петровський. Остаточо це було підтверджено у ХХ ст. іншими дослідниками. Він був відомим політичним діячем доби Гетьманщини, представником козацької старшини, інтереси якої відображає та відповідно до чого і творить моделі образів правителів. В. Шевчук характерною рисою літопису Самовидця називає відстоювання через модель образу правителя інтересів саме представників козацької старшини. Авторіві притаманне виняткове ставлення до еліти, а «до простого козацтва, запорожців, поспільства, міщанства та нижчого духовенства наладаний він із погордою, а то й негативно» [239, с. 290].

Літопис Самовидця заклав традицію суто козацьких літописів, створивши базу, на основі якої виник монументальний літопис Самійла Величка. Автор літопису не ставить собі за мету дотримуватися об'єктивності викладу, для нього визначальним є

репрезентувати свою модель образу правителя і прокоментувати через неї образи очільників Гетьманщини. Виникнення літопису Самовидця було зумовлене феноменом Хмельниччини та історичними подіями другої половини XVII ст. Правомірною є теза М. Петровського, згідно якої посередництвом образів гетьманів у літописі Самовидця обґрунтовується ідея автономності України, утверджуються принципи козацько-старшинської ідеології. На думку М. Возняка, головним завданням автора було зробити акцент на моделі образу Богдана Хмельницького, актуалізуючи через неї необхідність прав і свобод для українського народу. У літописі детально описуються події й постаті історичних діячів державного масштабу. Свою місію автор бачить у звеличенні феномена Хмельниччини через образ самого гетьмана. Самовидець послідовно представляє інтереси української шляхти, тому створений ним образ правителя відповідає їхнім інтересам і баченню тогочасного суспільного контексту. М. Грушевський акцентував увагу на тому, що у літописі Самовидця модель образу гетьмана втілює ідею автономного статусу України. Як слушно вважає В. Шевчук, в основі літопису Самовидця лежить «традиція національного літописання, яку закладено ще в літописанні Київської держави, що мала розвиток у Литовсько-руських літописах» [239, с. 48]. Отже, модель козацько-гетьманського ватажка, створена Самовидцем, ґрунтується на традиціях середньовічного правителя, проте розвиває її відповідно до нових умов і викликів епохи.

Літопис Григорія Грабянки зосереджений на подіях українсько-польської війни, у ньому увагу зосереджено на моделі образу Богдана Хмельницького. Політичні погляди автора суттєво відрізняються від позицій його попередника Самовидця, насамперед у специфіці представлення й інтерпретації українського руху на чолі з Б. Хмельницьким. Так, ставлення Самовидця до гетьмана є різноаспектним, його не можна назвати послідовним апологетом гетьмана Хмельницького, часто він висловлює досить критичні думки щодо діяльності гетьмана. Натомість Г. Грабянка феномен українсько-польської війни, яку з боку козаків очолив Богдан Хмельницький, оцінює суто в позитивному ключі. Крім того, він значною мірою ідеалізує українського керманіча, показуючи його як ідеального лідера і правителя.

І. Франко у своїх студіях над пам'яткою наголошував на тому, що постать Б. Хмельницького, в інтерпретації козацького літописця, містить риси ідеального гетьманського правителя, є символом національного провідника. Відтак, він у баченні автора певною мірою ідеалізований, наділений тими рисами і характеристиками, згідно яких правитель постає як ідеал. Крім того, саме посередництвом цього образу актуалізуються права та свободи, здобуті в ході визвольних протистоянь 1648 – 1564 рр. козацтва і народу на чолі з Б. Хмельницьким. По суті козацькі літописи Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка репрезентували художньо-історичне бачення феномена Хмельниччини. Праці літописців відіграли колосальну роль у справі національного відродження України, творенні її державницьких ідеалів. Портрет Хмельниччини з усіма його перипетіями і здобутками тут має характер авторський, визначений тогочасними векторами Гетьманщини. Власне, саме легенди і перекази про гетьмана у синтезі з історичними даними й пропущені через авторську свідомість дали ту модель образу Богдана Хмельницького, яка стала основоположною для всього подальшого барокового бачення його феномену.

Фактично Г. Грабянка творив свою модель феномена гетьмана, не ставлячи за мету відтворити історично об'єктивний образ лідера, а більше заангажовану з певних політичних позицій її інтерпретацію. Незважаючи на це представлена у літописі модель гетьмана репрезентувала ідею національного відродження українського народу, втілену в постаті козацького лідера. Г. Грабянка зробив суттєвий внесок у формування традиції творення образу правителя в українському контексті. Погоджуємося з думкою Ю. Луценка про те, що «центральна постать літопису Грабянки – Богдан Хмельницький. Це головний герой твору, в якому автор поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя. У зображенні Грабянки він залишається недосяжною вершиною, прикладом для наступних поколінь. За переконанням автора, Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «дуже важкого ярма людського з допомогою козацької мужності» та воз'єднання України з Росією. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний» [122, с. 7]. На

думку вченого, Г. Грабянка є «прихильником автономії України в союзі з Москвою. [...] він вибирає цей критерій – ставлення до Росії – як основний, і виходячи з нього, наділяє різних осіб тими чи іншими якостями. Всі постаті у Грабянки – Василь Золотаренко, Яким Сомко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко та інші мають певні риси історичних осіб» [122, с. 7]. Вважаємо за необхідне додати, що модель образу Хмельницького, як і інших постатей у літописі, висвітлено з певних світоглядних засад, насамперед виходячи з авторського бачення і розуміння ситуації.

Переважна більшість учених не вважають літопис Г. Грабянки історично достовірним джерелом, а насамперед суспільно-політичним текстом, створеним для репрезентації моделі ідеального образу Б. Хмельницького. Посередництвом цієї постаті автор прагне актуалізувати козацькі ідеї, наголосити на образі Б. Хмельницького як такому, що втілює їхню сутність. Літопис Грабянки творився у часи наступу Російської імперії на Гетьманщину, обмеження козацьких прав і вольностей. Відтак, письменник-літописець через феномен козацького лідера осмислює національне буття, його визначальні проблеми для того, щоб переконати співвітчизників повернутися до ідей своїх великих предків. Творення такої моделі образу правителя свідчить про те, що він стає символом і аргументом на користь національного самоусвідомлення українців, їхніх державницьких і самостійницьких амбіцій.

В. Шевчук, детально дослідивши біографію гадяцького полковника Г. Грабянки, який перебував на службі в різних гетьманів, зокрема в І. Мазепи, у І. Скоропадського, П. Полуботка, прийшов до висновку, що Грабянка писав літопис невдовзі після поразки Мазепи, спонукуваний двома причинами: «1) нагадати про війну Б.Хмельницького і про ті права та вольності, якій той для України та козаків виборів [...]; 2) підкреслити правильність позиції І. Скоропадського та П. Полуботка в тому часі при їхній зраді своєму володарю (І. Мазепі) і залишенні в російській орієнтації, тобто літопис став ніби висловом ідеології Козацької держави в післямазепинські часи» [239, с. 436]. Варто додати, що звернення до ідей Б. Хмельницького та їхня актуалізація в нові часи зумовлювалися потребою

відновлювати права та вольності Козацької держави, що були здобуті гетьманом. Модель образу Хмельницького вплинула і на творення Грабянкою постатей І. Скоропадського і П. Полуботка як продовжувачів його справи.

Синтетичний за своїм характером літопис Самійла Величка репрезентує ряд моделей образів правителів. Служачи військовим канцеляристом у Василя Кочубея, автор мав доступ до великої кількості документів. Його літопис відображає феномен Руїни тогочасної України, причини появи якої він осмислює крізь постаті правителів. Називаючи себе «істинним Малої Росії сином», тобто акцентуючи увагу на своєму патріотизмові, літописець ставить таку ж саму вимогу і до правителів як основоположну і визначальну. Він є істориком свого часу, для нього важливо ґрунтувати постаті гетьманів на історичній базі.

Загалом у літописі С. Величка («Сказаніє о войнѣ козацкой с поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмелніцкогo Гетмана Войсѣк Запорожскіх в осми лѣтехъ точівшойся...») (далі – літопис С. Величка) моделі образів правителів ґрунтуються на трьох головних джерелах, зокрема праці німецького історика Самійла Пуфендорфа, українського козацького писаря Самійла Зорки, польського історика Самійла Твардовського. Перші дослідники літопису К. Лазаревська, С. Соловійов, О. Левицький та ін. виявляли інтерес насамперед до історичної достовірності тексту, його літературної та суспільно-політичної значущості, що передається автором через образи правителів. В. Антонович у праці «Джерела до історії Південно-Західної Росії» (1881) наголошував, що незважаючи на запозичення у тексті, переважно він ґрунтується на особистих спогадах автора, наявних у нього документах, розповідях і переказах очевидців подій. В. Антонович із приводу цього зазначав: «У свій твір Величко ввів величезну кількість політичних документів, узятих із канцелярії та архіву, а це складає неоціненний матеріал. Крім особистих спогадів, він уніс записки сучасників, його знайомих» [5, с. 21]. Відтак, представлені у літописі моделі образів правителів не є індивідуальним вимислом автора, а синтезували у собі різні джерела. Проте авторське бачення все ж має вирішальне значення.

У XIX ст. окремі аспекти цього літопису вивчали О. Бодянський, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, М. Погодін та ін. Переважна більшість учених

схилялися до думки про компілятивний характер літопису, представлення автором систематичної історії України через образи гетьманів на основі спогадів і письмових джерел різного характеру. І. Франко, подібно до О. Пипіна, І. Прижова, О. Огоновського характеризував твір як синтетичний, який поєднав у собі історичний і суспільний первні. Особливе значення літопису С. Величка І. Франко вбачав у його ролі в національному відродженні українського народу, а також у формуванні ідеальної моделі образу правителя. М. Грушевський наголошував на місії літопису в національному відродженні українського народу, адже він прийшов «на зміну духовних представників київської схоластики першої половини XVIII ст. та загальноросійських ухилів її епігонів другої половини: він підготував національне українське відродження XIX століття» [48, 216]. Слід додати, що цей літопис остаточно утвердив в українській літературі ідеал національного правителя саме як носія української ідеї. На думку М. Грушевського, автор літопису «поставив собі за мету прославити, на шкоду городовому козацтву, Запорозьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів» [48, с. 220]. Саме це свідчить про те, що Величко виступив виразником інтересів насамперед Запорозької Січі, вбачаючи у ній ідеал незалежної України, а в її лідерах – національних провідників.

Вважаємо, що для Самійла Величка не було головним представити об'єктивну історію України. Натомість він ставив собі за мету репрезентувати її з певних політичних позицій, керуючись двома головними чинниками. По-перше, відповідати засадам офіційної політики тогочасної Козацької держави, її керманців. По-друге, співвідносити їх з інтересами низового козацтва і Запорозької Січі. У його баченні саме козацтво є рушійною силою гетьманщини, покликане актуалізувати права і свободи Б. Хмельницького у нову добу. Крім того, С. Величко намагається відстежити достовірність усіх фактів, прагне до об'єктивності, він аналізує інформацію, перевіряє її, ретельно досліджує. Хоча ця об'єктивність була відносною, адже детермінувалася позицією самого автора з позицією тогочасної Козацької держави, інтереси якої він представляв. Власне, головна теза козацьких літописів щодо формування моделі образу правителя визначається тим, що гетьмани виступають у своїй переважній більшості носіями ідеї української автономності.

Тому з таких позицій інтерпретується ними українсько-польська війна під проводом Б. Хмельницького.

Слід зауважити, що постать Богдана Хмельницького є визначальною для літописців, вона формує загальну модель образу козацького лідера і керманіча, визначає її місійну роль у тексті зокрема та літературі загалом. Літопис Самовидця репрезентує собою офіційний козацький літопис, у центрі якого – повстання Б. Хмельницького, що тлумачиться ним як визвольне. Автор засуджує руйнівників своєї країни, обстоює рівні права реєстрового козацтва і шляхетства. Представлені у літописі Самовидця інтерпретаційні моделі образів правителів чітко погоджені з позиціями автора і своєю діяльністю спрямовані на утвердження ідеї автономності Гетьманщини. Дослідники сходяться на думці про те, що літопис Самовидця було створено у часи правління гетьмана Івана Мазепи і навіть на його замовлення. Отже, тут відображені політичні позиції гетьмана й розуміння ним ролі та місії правителя. Автор є компромісним і толерантним. Коментуючи політику лідерів козацтва і народу, він не говорить прямо про необхідність розриву з Москвою, проте всіляко засвідчує свою категоричну незгоду й навіть обурення імперською політикою в Україні. Йому імпонує діяльність Хмельницького та його образ тим, що він добився для України суттєвих прав, відновлення котрих автор вважає необхідними. Модель образу правителя в інтерпретації Самовидця позначена демократизмом, оскільки він наголошує не тільки на ролі та правах козацької еліти, а й реєстрового козацтва, яке, на його переконання, має отримати статус шляхти.

Модель образу правителя у розумінні Г. Грабянки не належить до культових, тож літописець ставить собі за мету оцінити його об'єктивно. Він у цій особі бачить і позитивне, і негативне, – зокрема ті збитки, спустошення, пограбування, котрих зазначала еліта у часи війни. Будучи прихильником ідеї автономності України, Самовидець втілює її в модель певного образу. Так, репрезентацією підтримки політики російського протекторату є Богдан Хмельницький, а от негативне бачення польського протекторату передано через образ гетьмана Івана Виговського. У негативному ключі подано моделі образів Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Івана Самойловича з огляду на їхню політику внутрішніх протиріч,

перманентної боротьби за владу. Суто позитивними є образи таких правителів, як Іван Мазепа, Яків Сомко, Іван Сірко. Загалом модель образу правителя репрезентує автора літопису як людини, що стоїть на боці козацької старшини, він послідовний автономіст. Самовидець – патріот своєї Вітчизни, відтак, таку ж саму вимогу він ставить і до описуваних ним образів правителів. Відстоювання старшинської ідеології відображено в утвердженні образу Івана Мазепи.

У літописі Григорія Грабянки «Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками» (далі – літопис Г. Грабянки) через модель образу правителя, його інтерпретації у контексті Гетьманщини представлено ідею автономності, її практичну реалізацію у політиці Козацької держави. Після поразки 1709 р. Івана Мазепи під Полтавою гетьманом став ставленик Москви Іван Скоропадський. Тому представлена у літописі модель образу правителя покликана показати нову гетьманську політику, втіленням якої є образи Івана Скоропадського і Павла Полуботка, які утверджують необхідність українського автономного гетьманату. Ідеальною є модель образу Б. Хмельницького як правителя, котрий здобув для України численні права та вольності. Позитивний характер мають також моделі образів М. Пушкаря й І. Самойловича як носії ідеї проросійської орієнтації. Говорячи про Мазепу, автор наголошує, що він «змінив», але «не зрадив» одного протектора на іншого [122, с. 175]. Водночас автор літопису звеличує козака – «воїна знаменитого», якого бачить в обороні України, який «не хоче підлягать на землі нікому [122, с. 201]». Це дає підстави говорити про те, що в ідеалі Грабянка, як і Б. Хмельницький, І. Мазепа, мислив незалежну Україну, проте не бачив реальних можливостей для неї у той час.

Г. Грабянка, працюючи над образом козацького правителя – гетьмана, значною мірою ґрунтуються на традиціях середньовічного лідера, для нього важливим є підкреслити, що нові керманічі – спадкоємці великих князів Київської Русі. У його інтерпретації, князь Володимир Великий був «монархом і самодержцем» всієї Русі, а причину занепаду Києворуської держави він вбачає у численних князівських суперечностях. Так само причину трагедій козацької України Грабянка виводить із

постійної боротьби гетьманів за булаву. Подібно до середньовічних літописців, він захищає православну віру, категорично заперечуючи ідею церковної унії. Дослідники переважно сходяться на думці, що центральна постать літопису Грабянки – Богдан Хмельницький. У авторській інтепретації образу синтезувалися риси реальної історичної особи та ідеального лідера нації. Літописець створив модель правителя, що стає прикладом для наступних поколінь. Інтерпретаційна модель Б. Хмельницького протиставляється моделі образу Івана Виговського, що є суто негативною. Г. Грабянка творить модель образу правителя, який відстоює давні права і вольності козацтва, проте змушений зважати на проросійську політику гетьманів.

Виразником ідей і позицій української козацької старшини, бачення нею державного правителя виступає С. Величко. Формуючи свій образ керманича, він визначальною рисою його характеру вважає шанобливе ставлення до всього козацтва, включаючи низове і чернь, адже саме козацтво стало рушійною силою національно-визвольних змагань. Для літописця суспільний ідеал – Запорізька Січ, ідеальний правитель і лідер – Іван Сірко. Світоглядні засади Величка характеризуються глибоким і переконаним патріотизмом, пошаною до монархів, що відповідало тогочасним етичним засадам. Він критично ставився до соціальної несправедливості, яку вбачав, зокрема, у вивищенні козацької старшини над низовими козаками. Іван Сірко є зразковим прикладом гетьмана-запорожця. Світоглядні засади С. Величка – загальнокозацькі. Автор принциповим для себе вважає максимально об'єктивний опис подій, при цьому він чітко дотримується позицій офіційної гетьманської влади, що відповідають його власним. Він прихильник автономного статусу України під протекторатом Москви, автономіст проросійської орієнтації. Водночас С. Величко чітко усвідомлює вимушеність такої позиції з огляду на тогочасні обставини, засуджуючи М. Пушкаря за віддану службу російському цареві й одночасне ігнорування українськими інтересами, що призвело до російських зловживань в Україні, експлуатації Росією українського народу. Проте С. Величко є далеким від ідеї незалежності, оскільки, на його думку, Україна сама не зможе втриматися і буде поневолена іншою могутнішою державою. Крім того,

Величко критикує і засуджує керманців Гетьманщини, які стоять на пропольських позиціях, вбачаючи у такій політиці рух до політичного й церковного поневолення українського народу. Так само негативним є ставлення літописця до турецької орієнтації.

Пошук історичної правди, прагнення усвідомити і зрозуміти суть правителя, його місію та покликання у суспільстві є визначальним для позиції С. Величка. Творячи свою модель державного керманця, він визначає за мету усвідомити потреби Батьківщини. Репрезентований ним образ правителя подається у контексті історичного розвитку України. Зокрема, його місія найбільш масштабно розкривається в українсько-польській війні, в якій український народ очолив гетьман Б. Хмельницький. Саме з огляду на її досягнення літописець визначає місію та історичну роль гетьманів. С. Величко жив і творив у часи, коли відбувався занепад Козацької держави, тривали руйнівні процеси, спрямовані на неї Москвою. Все це вело до поступового занепаду ідеї козацької державності на українських теренах. У такому контексті місія і роль лідера набувають особливого звучання і значення. Відтак, національний характер авторської свідомості та його патріотичні міркування звучать особливо актуально, будучи представленими у літописі через опис руху на чолі з Б. Хмельницьким. Саме останній засвідчив намагання козацької еліти актуалізувати і зберегти у складні часи ті права та вольності, яких свого часу домігся гетьман. Для С. Величка трагедії його «козако-руського» народу є визначальним мотивом для написання літопису і створення ідеальної моделі образу національного і державного провідника. Він пише про Україну як державу з давніми і сильними традиціями, наголошує на тих її здобутках, які вона отримала за гетьманування Б. Хмельницького, а також прагне усвідомити причини її руїни, аби застерегти від них у майбутньому. Літописець бачить свою державу у широкому контексті інших європейських народів, насамперед її сусідів, як Угорщина, Молдавія, Валахія, Крим, Туреччина, Швеція, Данія, Австрія, Росія, Польща, Білорусія, Франція.

Говорячи про «український народ», С. Величко передусім наголошує на феномені козацтва, а потім й інших суспільних класах і верствах, які населяють землі з обох сторін Дніпра: починаючи від верхів'я Сіверського Дінця до верхів'їв Случі,

далі на Горині та Прип'яті, а потім зі сходу на захід та від Чорного моря до верхів'їв Дніпра з півдня на північ. Такими бачить Самійло Величко обшири своєї Вітчизни – «князівства Руського», тобто Галичини і Волині, відрізняючи її від «Малої Росії». При цьому «своїм народом» він називає мешканців усіх цих земель. С. Величка творив свій текст у часи політичного й економічного тиску на Гетьманщину з боку Росії. Після невдалих спроб гетьмана І. Скоропадського утвердити широку автономію України Москва посилила свій наступ на козацьку державу, відповіддю на який і став літопис Самійла Величка.

Вельми промовистою є позиція Величка при творенні ним та інтерпретації образів гетьманів. Насамперед він прославляє гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного як втілення ідеальної моделі образу правителя, носія та фундатора ідеї Козацької держави. Літописець називає його істинним сином «православного греко-руського сповідання». Великого значення надає літописець величним справам гетьмана Сагайдачного, адже тільки він своїм авторитетом стоїть на одному рівні з Богданом Хмельницьким. Автор цінує в образі Сагайдачного втілення української ідеї, відданість традиціям Вітчизни. У інтерпретації Величка Б. Хмельницький є абсолютним ідеалом правителя, втіленням справжнього козацького ватажка. Водночас, ідеалізуючи постать гетьмана, автор наголошує на суперечливих аспектах його діяльності. Насамперед модель образу Хмельницького у баченні літописця характеризується такими рисами, як наявність військової честі, блискучих ораторських здібностей, сміливості й мужності. Величко навіть називає гетьмана Мойсеєм свого народу, тобто справжнім провідником нації, її лідером і керманічем. Фактично саме Величко заклав і розвинув суто апологетичну традицію в інтерпретації образу гетьмана, що притаманна українській бароковій літературі. Таким чином це дає підстави говорити про намагання письменника репрезентувати своїм співвітчизникам ідеальну модель образу правителя. При цьому будь-які факти, які суперечать такому тлумаченню і розумінню, він оминає.

Юрія Хмельницького у літописі Величка традиційно автор називає Юрасем. С. Величко надає багато характеризуючої інформації про Ю. Хмельницького, що дозволяє детально описати і відкоментувати всі його дії та вчинки, особливо

наголошуючи на таких рисах характеру, як злість, жорстокість, нерозважливість. Ще потужнішу негативну конотація в інтерпретації С. Величка несуть у собі постаті гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи. Більшість дослідників сходяться на думці про те, що це було зумовлено тим, що Величко не володів інформацією про багато фактів щодо їхньої діяльності. Відтак, він не мав достатньо підстав для їх об'єктивної оцінки. Водночас, літописець був зацікавлений саме у такому поданні моделей образів цих правителів, про що свідчить і замовчування ним ряду деталей і відомостей. Власне, для Величка головним було репрезентувати не власну точку зору, а насамперед офіційну позицію тогочасної Козацької держави, яку він цілком і повністю поділяв. Не володіючи інформацією про геніальний державотворчий документ Івана Виговського, Гадяцький трактат, літописець не міг об'єктивно оцінити реальну діяльність гетьмана, метою якої було утвердження України як держави високого європейського рівня. Говорячи про Івана Мазепу, Величко допускає іронічний стиль, часто засуджує його вчинки. При цьому бачимо, що автор усвідомлює всю багатогранність і неоднозначність постаті гетьмана, наголошуючи на тому, що він був «значний шляхтич козакоруський» із блискучою європейською освітою, прекрасний оратор, успішний політик, цікава особистість. Літописець надає суттєвого значення опису становлення І. Мазепи як козацького правителя, акцентуючи увагу на придушенні ним козацьких повстань, які відбувалися у часи падіння гетьмана І. Самойловича. Намагається зрозуміти автор і причини трагедії І. Мазепи, що стало відображенням політичної драми всієї української нації, яка зробила серйозну спробу піднятися проти Петра I і проголосити своє право на самостійну Козацьку державу.

Приділяє увагу С. Величко і факту повстання супроти російської влади та її імперської політики на теренах України старшого канцеляриста генеральної канцелярії Петра Іваненка (Петрика). Спочатку Мазепа воював із ним, а з часом сам же відкрито проголосить ті ж ідеї самостійності України. Багатогранною постає у літописі і позиція Мазепи щодо С. Палія. Модель гетьмана Петра Іваненка (Петрика) у літописі С. Величка твориться на основі низки історичних фактів, зокрема багатьох універсалів, відозв, листів, розмов тощо. Літописець наводить і використовує

універсал Петрика задля підтвердження думки про відповідність його дій стратегії Б. Хмельницького. Документ репрезентує Петрика як борця проти гніту Росії. Він – неординарна особистість, сильний і вольовий лідер, здатний очолити народ. Модель образу Петрика в інтерпретації Величка позначена впливами фольклорних народних переказів і використанням документальних джерел. Загалом це образ позитивний, сповнений низки блискучих характеристик. Він виступає носієм автономного статусу України і необхідності актуалізації тих прав і свобод, які були проголошені Б. Хмельницьким.

Також у літописі С. Величка представлено модель образу гетьмана І. Брюховецького як утілення початку Руїни та її подальшого поглиблення. Автор подає власні думки щодо тих подій, які нашоухують його на порівняння руйнування держави з руйнуванням людської душі. Модель представлена через контрастні характеристики, поєднання позитивних і негативних аспектів. Загалом образ Брюховецького у літописі С. Величка складний й неоднозначний. Автор наголошує на прагненні гетьмана дотримуватися покори російському цареві, проте водночас він провадить діяльність, яка часто підтверджує його намагання домогтися автономного статусу Козацької держави.

Багато дослідників протягом тривалого часу винним у Руїні на Правобережній Україні вважали Дорошенка, який очолив рух козацької старшини за вихід із-під влади Москви, знищив, скориставшись татарською підтримкою, козацькі сили на Правобережжі, які підтримували союз із Московією. Проте для літописця має значення та суто позитивна оцінка гетьмана, яку дала йому фольклорна традиція. Відтак, в інтерпретації С. Величка фактично відсутні остаточні оцінки постатей Дорошенка, Ханенка, Брюховецького, Многогрішного. Аргументом на користь цього стало те, що Дорошенко виступив проти небезпечного для України Андрусівського договору Росії та Польщі. Величко підтримує Дорошенкову ідею «неутральності», яка означала прагнення гетьмана до незалежності України. Проте, знаємо, що політична нестабільність у тогочасному українському суспільстві зумовила його неготовність прийняти ті ідеї. Відтак, завершення гетьманування Дорошенка

означало рух до поступового занепаду ідеї автономності України та перехід до ідеї її залежності від Росії, що Величко репрезентує на прикладі гетьмана І. Самойловича.

Автор показує еволюцію поглядів гетьмана за п'ятнадцять років його правління. А. Яковлів наголошує, що ці роки «відбили звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів в їх стосунках з Москвою. Обраний гетьманом за допомогою Росії Самойлович спершу був вірним прислужником Москви. Коли ж йому вдалося усунути правобережних гетьманів і самому стати гетьманом «обох сторін Дніпра», набратися сили, він починає звільнятися з-під впливу Москви. Найбільшого напруження його стосунки з московським урядом досягають під час складання мирних договорів із Туреччиною й Польщею. Самойлович на очах Москви стає «непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, на порядок дня стає питання про зміну гетьмана» [133, с. 119]. Літописець зважає на те, що Самойлович залежав від політики російського царизму і змушений був йому коритися. Загалом автор творить моделі образів правителів таким чином, щоб показати винуватцями руїни на Правобережній Україні Туреччину і Росію за участі гетьмана Самойловича.

Для С. Величка Іван Сірко є втіленням ідеального і зразкового представника козаків, їхнього справжнього лідера і ватажка. Він відчайдух і сміливий воїн, але не є державним стратегом і правителем. Тут Величко цілком об'єктивний, адже Сірко дійсно був запорізьким військовим лідером, відрізнявся відважністю у боях, здобув собі славу численними перемогами у боротьбі з турками і татарами. Проте йому бракувало рис політичного діяча, стратегічного розуміння загальноукраїнських інтересів і співвіднесення своїх дій із ними. Прославлення постаті Сірка пов'язане зі звеличенням ролі та значення Запорізької Січі загалом. Така позиція свідчить про мужність самого Величка, його глибокий патріотизм. Адже у часи, коли він працював над своїм літописом, Січ було зруйновано царським урядом, їй було інкриміновано підтримку Мазепи і визнання гетьманом Пилипа Орлика. Загалом представлена у літописі С. Величка модель образу правителя репрезентує тогочасну політику і світогляд Козацької держави. Отже, образ правителя тут безпосередньо залежний від тогочасної внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації, її напрямку.

Це літературний твір конкретної історичної доби з притаманним їй типом, ідеалом правителя. Головний національний здобуток козацьких літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка полягає у тому, що у них представлено національний тип правителя, зразок державного керманіча.

В «Історії Русовъ» була продовжена традиція козацьких літописів у творенні моделі образу правителя. Проте суттєва її відмінність полягає в тому, що тут ідеальний національний лідер виступає носієм ідеї незалежності України. Окремі характеристики моделі образу правителя визначені у працях М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Василенка, М. Грушевського, М. Возняка, Я. Дзири, В. Шевчука та ін. Репрезентований невідомим автором образ правителя набуває характеру більше політичного, ніж історичного, як це було у козацьких літописах. Адже, як наголошував М. Драгоманов, «на цей твір потрібно дивитись як на памфлет на користь прав і вольностей русів [...], а не як на зовнішню фактичну історію» [60, с. 41]. Відтак, репрезентовані тут образи утверджують ідеал політичного лідера, представника української національної політики.

Найбільш обґрунтованою є думка про те, що «Історія Русовъ» постала у середовищі Новгород-Сіверського гуртка українських патріотів наприкінці XVIII ст. До його складу входили В. Шишацький, Г. Долинський, П. Карабчевський, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Гудович, О. Лобисевич, А. Худорба, А. Рачинський, Ф. Туманський та ін. Головну місію вони вбачали у відновленні української державності. Призначення створеного тут образу правителя і було спрямованим саме на це. Загалом праця відіграла вагомий роль у національному відродженні України.

Серед імовірних авторів «Історії Русовъ» називають Г. Полетику й А. Худорбу. Проте важливо, що авторіві вдалося створити такий тип правителя, національного лідера, який відображає загальноукраїнські інтереси. Митець пішов далі козацьких літописів, утілюючи в образі лідера як найбільш притаманну йому здатність відстоювати права й інтереси не певної верстви, а всього українського народу. Також він виступає носієм національної традиції рідного народу, втіленням русько-української ідентичності. Це суто національний тип, він виступає проти

тиранії й асиміляторської політики інших держав щодо України, насамперед Росії. Правитель у творі – прихильник ідеї рівноправності слов'янських народів, яка набула на той час великої популярності в Європі. Також характеру ідеального правителя притаманні такі риси, як вільнодумство, антимонархізм, антидеспотизм, гуманізм. О. Оглоблин підкреслював, що «Історія Русовъ» «стала програмою української національно-визвольної боротьби» [155, с. 52]. Слід додати, що цю програму підхопили і розвинули правителі наступних епох і поколінь. Творові притаманний дух національного патріотизму», носієм якого виступає правитель. Тут подано моделі образів правителів у контексті історичного розвитку України-Руси від найдавніших часів до другої половини XVIII ст., зокрема 1769 р. Ідеальний національний лідер тут обстоює ідею природного права кожного народу, насамперед українського, на самостійну державність. Найбільше автора цікавить особа правителя, якого він оцінює з огляду на його моральні властивості, патріотизм, гуманність, прояви національної позиції.

Наголошуючи на незалежному походженні та відмінностях українського народу від російського, автор «Історія Русовъ» творить модель образу князя Володимира, який централізував Русь, запровадивши християнську віру. Митцеві імponує така риса в характері князя, як відстоювання соборності руських земель та монолітності князівств, освіченість, культура, зміцнення війська й міжнародного авторитету Русі. Наголошується, що князь Володимир об'єднав багато слов'янських князівств і був їхнім єдиним самодержцем, його титулували великим князем руським [83, с. 39]. Авторові властивий високий рівень мислення, він наголошує, що Русь – це Україна, а не Росія. Продовжувачем державницьких традицій князя Володимира автор вважає гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – оборонця віри православної, прихильника єдності руських земель, захисника цінностей русько-української культури. Важливо, що Конашевич-Сагайдачний перший почав називатися гетьманом запорозьким, а після нього всі наступні гетьмани у своїх титулах почали додавати приналежність до війська Запорозького [83, с. 84]. Цей український правитель навів порядок у внутрішніх справах і війську, боровся з ідеєю Унії, відстоював православну віру. Поляки поважали хоробрість і заслуги

Сагайдачного, не наважувалися за часів його правління чинити в Малоросії свої зухвальства [83, с. 88]. Проте визначальною в «Історія Русовъ» є модель образу гетьмана Богдана Хмельницького. Його заслуга насамперед у тому, що він, як вважає автор, відродив традиції Володимира Великого у нові часи, доповнив його державницьку концепцію.

Висновки до розділу 1

Сучасна методологія вивчення інтерпретаційних моделей образу правителя в українських середньовічних і барокових літописах ґрунтується на працях учених істориків літератури, літературознавців, істориків, філософів, суспільствознавців XIX – XXI ст. Модерна наукова інтерпретація образу правителя базується на аналізі текстів і застосуванні низки сучасних методів їх тлумачення та дослідження, виокремленні інтерпретаційної моделі правителя. Дослідження останньої дає можливість простежити генезис і динаміку моделі образу державного керманіча і лідера у художній інтерпретації українських письменників від епохи Середньовіччя до Бароко.

Історико-літературні засади вивчення образу правителя в літературі українського Середньовіччя визначаються розумінням доби Середньовіччя в історії української книжності як епохи, коли остання синтезувала впливи і традиції християнські, візантійсько-болгарські та інші на основі власної автентичної ідейно-естетичної бази. Методологія вивчення інтерпретаційної моделі образу правителя у барокових літописах ґрунтується на утвердженні тези про розвиток бароковими літописцями моделі образу правителя, що була закладена у середньовічному літописанні й адаптації її до нових умов суспільного і культурного життя. Загалом спільною рисою моделі образу правителя тут є те, що як літописи загалом, так і образи правителів у них зокрема творилися на замовлення держави, репрезентуючи її головні ідеї та позиції.

У середньовічних інтерпретаційних типах правителів синтезувалися дві традиції – етнічна, національна і конфесійна, православна християнська. Історичний

аспект у моделюванні образу середньовічного правителя є визначальним. Модель образу правителя часів Києворуської держави по суті своїй узалежнювалася і підпорядковувалася канонам і структурі феодального суспільства, перебуваючи на вершині цієї піраміди. Загалом у середньовічному культурному просторі спостерігається наявність двох визначальних типів образу правителя як у реальному житті, так і у книжності – світський і церковний. До світського відносимо тих правителів, які не були канонізовані, а до церковного – зведених до рангу святих. Обидва ці типи позначені цілеспрямованою ідеалізацією як самого образу правителя, так і його суспільного становища, державної місії.

Важлива риса моделі образу володаря у середньовічній книжності – його динаміка, розвиток, що можна спостерігати на прикладі окремих образів. Так, образ Володимира Великого у літописі «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» містить два кардинально відмінних аспекти: язичник Володимир і Володимир, який охрестив Русь. Відтак, це образ багатоаспектний, який включає фактично два підобрази однієї масштабної моделі образу правителя, де другий аспект логічно впливає з першого, є його продовженням і розвитком. Характерними рисами моделі образу правителя у середньовічних літописах є домінування етнічного начала поряд із християнським світобаченням і візантійсько-болгарською традицією. Літописи «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ», Київський і Галицько-Волинський представляють різні риси в образах правителів, зокрема воїна, дипломата, лицаря, державника тощо.

Визначальною тезою при образотворенні правителя у барокових літописах є втілення у гетьманах ідеї тяжіння до набування української автономності, зосередження уваги на подіях українсько-польської війни під проводом Б. Хмельницького. Тут образ останнього є визначальним для літописців, формує і спрямовує загальну модель образу козацького лідера і керманіча, творить її місійну роль у тексті зокрема та літературі загалом. У літописі Самовидця, написаному у часи правління гетьмана Івана Мазепи, відображені політичні позиції цього діяча, подане розуміння ним ролі та місії правителя. Особа компромісна і толерантна, коментуючи політику лідерів козацтва й народу, автор літопису не говорить прямо про необхідність розриву з Москвою, проте стверджує свою незгоду з її імперською

політикою Росії в Україні. Він схвально оцінює феномен Б. Хмельницького, який добився для України суттєвих прав, за відновлення котрих автор виступає. Модель образу правителя у розумінні Г. Грабянки не є культовою, завдання літописця полягає в об'єктивній його оцінці. Він убачає як позитивне, так і негативне в українсько-польській війні, його ідеалом у моделі образу правителя є мирна політика. Центральна постать літопису Грабянки – Богдан Хмельницький – поєднує у собі риси реальної історичної особи та ідеального керманіча. Інтерпретаційна модель образу Б. Хмельницького протиставляється моделі образу Івана Виговського, що є суто негативною з огляду на його пропольську орієнтацію.

Для моделі образу правителя у літописі С. Величка визначальною рисою є шанобливе ставлення до всього козацтва, включаючи низове і чернь, як рушійної сили у національно-визвольних змаганнях. В уявленнях літописця суспільним ідеалом виступає Запорізька Січ, а ідеальним правителем і лідером – Іван Сірко. Так само суто позитивно оцінюється образ Б. Хмельницького. В «Історія Русовъ» як завершальному творі барокової історіографії, що не є козацьким літописом, репрезентовано модель образу суто національного лідера, який відстоює ідею незалежної Української Держави. Це суто український діяч, поданий виключно у політичному світлі.

Загалом у барокових літописах інтерпретаційна модель образу правителя набуває все більш яскраво виражених рис політичного лідера, особистості, харизматичність якої визнається широкими колами народу, національного провідника, захисника й утверджувача української державності. Методологія вивчення інтерпретаційної моделі образу правителя ґрунтується на тезі про його динаміку і змінність відповідно до нових ідейно-художніх і культурних умов. Це визначається рухом до наповнення моделі образу правителя національним звучанням і змістом, що було безпосередньо пов'язано з утвердженням українського нації як політичного феномена.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА МОДЕЛЬ ОСМИСЛЕННЯ ОБРАЗУ ВОЛОДАРЯ В УКРАЇНСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЛІТОПИСАХ

2.1 Світський тип моделі образу володаря

2.1.1 Парадигма образів князів-язичників у «Повѣсть врѣмянныхъ лѣт»

Історико-філософський характер моделі образу правителя у середньовічних літописах визначається синтезом історичного й філософського первнів, представленням постаті державного діяча у художньому ключі. Структура історико-філософської моделі образу середньовічного правителя включає до свого складу два типи.

Перший тип – світський. Він містить образи правителів, які були виключно державними діячами, ідея влади – визначальна для їхніх характерів. Тут виділяємо два підтипи: князі-язичники та князі-християни. Другий тип – церковний. Це князі, які були канонізовані, введені до пантеону руських святих. Домінує в їхньому характері ідея присвяти свого життя Богові. Це канонізовані князі Ольга, Володимир Великий, Борис і Гліб. Тут також розрізняємо два підтипи. Перший – синтетичний. Він найбільш складний за своєю структурою, оскільки князі від язичництва прийшли до християнства і після смерті були канонізовані. Ці моделі образів синтезують язичницькі та християнські елементи. До таких належать постаті Ольги і Володимира Великого. Язичники у минулому вони мають безпосередню причетність до апостольського подвигу, що передбачає глибоку еволюцію їхніх характерів від старої віри до нової. Другий підтип – князі, які були християнами від народження. Це святі Борис і Гліб. Слід зауважити, що аналізуємо найбільш поширені образи, які стали знаковими, символічними, еталонними у старому письменстві Київської Русі. До підтипу князів-язичників у межах групи світського типу відносимо образи князів Олега, Ігоря, Святослава Хороброго. До підтипу другого – християн Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Ігоря Новгород-

Сіверського, Ізяслава Мстиславича, Анни – вдови Романа Галицького, Данила Галицького, Володимира Васильковича.

Специфіка відображення образу правителя у книжності репрезентує пошук народом, етносом, нацією свого суспільного ідеалу. Через втілення у книжності художнього типу лідера розкривається бачення і розуміння народом визначальних морально-етичних і суспільних категорій. Образ правителя у літературі українського Середньовіччя представляє інтерпретацію книжниками ідеального героя, наділеного кращими ментальними і державницькими рисами, творця історії своєї нації, її керманіча і представника. Для аналізу моделі образу правителя у літературі Середньовіччя і Бароко використовуємо термін «персонологія», що вперше застосував для вивчення образів літопису «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» російський дослідник А. Дьомін. Цю наукову концепцію розвинула О. Сліпущко, давши таке визначення терміну «персонологія» – це «спосіб оцінки персонажів», що включає «похвальні слова на честь князів, розповіді про події, учасниками яких вони були, що сприяло формуванню цілісного образу літописного героя. Образ правителя є визначальним для літописної персонології. Особливості представлення образу того чи іншого правителя свідчать як про домінуючі на певний час суспільно-політичні та культурно-літературні тенденції, так і позиції самого літописця, адже концепція особистості у літописі є однією з визначальних» [192, с. 202]. Загалом персонологія образів правителів у «Літописі Руському» дає можливість виокремити їхні типи і визначити специфіку моделей як форм реалізації ідеї державного керманіча. Власне, остання була зумовлена домінуванням тези про державотворчу місію еліти, тобто князівського роду.

У середньовічних літописах модель образу правителя формується у контексті історичних подій, поданих у художньому ключі. Таким чином, постаті людей символізують епохальні історичні факти. Загалом модель образу державного керманіча визначається через персонологію, зокрема панегірики і похвальні слова на честь князів, показ їхньої ролі у певних подіях, аналіз впливу на суспільство тощо. Специфіка репрезентації моделі образу конкретного правителя свідчить насамперед про визначальні для певного часу суспільно-політичні та літературні

тенденції, виражає і погляди літописця, його бачення подій і людей. Л. Задорожна наголошує, що у «поняття особистість «Літопис Руський» включає усе, що пов'язане з інтелектуальним цензом та з емоційним буттям людини, надто – екстремальними: стосується це і пристрастей, і афектів, а також співвідноситься з наявністю або нестачею засад релігійності героя літописної розповіді» [65, с. 34]. Погоджуємося з тезою дослідниці про розрізнення літописцем «типу поведінки і характеру» [65, с. 43], а синтез їх складає унікальність певного образу. Натомість еволюція і трансформація образів відображають динаміку змін у суспільстві, відповідність постаті правителя інтересам і потребам епохи.

Модель образу князя у літописах доби Середньовіччя має переважно офіційний характер і реалізується через конкретні вчинки. Важливим для літописця є вказати на чесноти володаря, при можливості відзначити його особливі зовнішні прикмети, дати переважно позитивні оцінки його діям і вчинкам. Літописець насамперед ставить собі за мету звеличити постать правителя, показати його вагомий вплив на історичний розвиток Русі. Таким чином модель образу середньовічного князя нагадує певну емблему, символ, суть якого визначають конкретність, лаконічність, чіткість. Модель образу володаря – це символ і своєрідна модель образу Руської держави. У художній інтерпретації постаті князя присутні такі риси, як доблесть, героїзм, вірність хресному цілуванню, честь, слава, розум і мудрість. Літописець не просто констатує факти, а оцінює їх у певному подієвому контексті. Зокрема, характерною рисою середньовічної моделі образу правителя є порівняння києворуських князів із біблійними царями, що свідчить про прагнення літописця «унормувати» тип поведінки і характер свого героя. Крім воїнських і державницьких рис, у моделі образу правителя вагоме значення мають морально-етичні характеристики. Основоположним для визначення його є християнський кодекс, дотримання котрого – визначальна риса моделі ідеального образу правителя, в якому також синтезуються елементи етнічно-національного, суто руського.

Проаналізуємо найбільш знакові моделі образів правителів у «Літописі Руському», які репрезентують цей тип в уявленні середньовічного книжника і суспільства. Загальна динаміка образів визначається посиленням їхньої

конкретності, використання для характеристик достовірних історичних фактів, їх синтез із оповідями легендарного характеру. Загалом персонологія «Літопису Руського» у творенні моделей образів правителів прямує від загального до конкретного, наповнюючи їх особливостями епохи і культурно-політичного розвитку. Важлива риса узагальненого образу правителя у середньовічних літописах – формування феномена християнського лицарства. Літописи репрезентують рух еволюційного образу лідера-лицаря – від князя-язичника до князя-християнина, усвідомлюючи, що феномен другого міг постати лише на основі першого.

Зачинательною моделлю образу правителя у складі літопису «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» є постаті легендарних князів-засновників Києва – Кия, Щека, Хорива і сестри їхньої Либідь. Це фактично єдиний узагальнений образ князя-фундатора, князя-засновника, першовідкривача. Літописець наголошує на походженні Кия в якості головного мешканця гори, де колись був Боричів узвіз, Щек – сидів на Щекавиці, Хорив – на Хоревиці. Місто Київ вони заклали і назвали на честь старшого брата. Насамперед літописець визначає таку рису характеру братів, як те, що всі вони були «мудръ и смыслени, и нарицахуся Поляне, отъ них же суть Поляне Кияне и до сего дни» [173, с. 467]. Тут головним для літописця є наголосити на аристократичному князівському походженні Кия, категорично заперечуючи те, що він був перевізником. Натомість підкреслюється його переможний похід на Царгород, він постає як головний князь роду, якому іноземні царі виявляли честь і визнавали його велику владу. Від Кия і його братів походить князівський рід у полян. Власне, утверджуючи знатне походження Кия, літописець підносить ідею легітимності влади руського правителя, його обраність і особливу місію. Так уперше визначається правомірність і законність влади руських князів, їх володіння землями. Модель образу Кия є значною мірою легендарною, це більше образ-символ, оповитий переказами і переспівами. Варто наголосити, що літописець особливо не розвиває образ Кия, адже він був язичником.

Ідея руської князівської влади знайшла продовження в образі князя Олега Віщого. Спочатку подається розповідь про трьох братів-варягів Рюрика, Синеуса, Трувора, від яких Руська земля стала так називатися. Після смерті Синеуса і

Трувора влада перейшла Рюрику, який на річці Ладозі заклав місто Новгород та ін. На службі у Рюрика перебували двоє іноплемянних мужів Аскольд і Дір. Ідучи до Царгорода, вони побачили Київ і вирішили тут осісти. 879 року після смерті Рюрика влада перейшла до Олега і його малолітнього сина Ігоря. Таким чином літописець, показавши шлях Олега на київський стіл, наголошує на законності його влади і знатному походженні «від роду Рюрика».

Модель образу Олега є напівлегендарною і напівісторичною. Для підтвердження достовірності образу князя літописець говорить про захоплення ним 882 р. міст Смоленськ і Любеч. Потім він прийшов в Угорське і сказав Аскольду і Діру: «Вы ни князя, ни роду князя, но азъ есмь роду княжа» [173, с. 480]. Олег наказав убити Аскольда і Діра, а сам сів на великий київський стіл і перетворив Київ на столицю Русі. Він засновує міста, встановлює данину з інших земель Києву, отримує військові перемоги і підкорює багато племен. Важливою характеристикою образу Олега є його похід 907 р. на грецький Царгород і здобуття визнання з боку Візантії.

Для підкреслення величності образу Олега, його військової непереможності літописець наголошує на тому, як греки були вражені, коли побачили кораблі Олега на колесах, які легко дійшли до столиці. Візантія змушена була звернутися до руського володаря з проханням пощадити місто, обіцяючи будь-яку данину. Олег відмовився, коли візантійські послы принесли йому вино та їжу, бо вони були отруєні. Це викликало великий страх у ворогів, які злякалися, що то не Олег, а сам святий Дмитрій, посланий на них Богом. Після того Олега прозвали Віщим. Отримавши значну данину, він установив мир і уклав вигідний для Русі договір із Візантією. Літописець наголошує на такій деталі, як щит Олега на воротах Царгорода – символ перемоги. Для нього постать Олега рівнозначна візантійським імператорам Костянтину Великому і Михайлу III. Загалом моделі його образу у «Повѣсти врѣмяньныхъ лѣтъ» притаманні такі риси, як жорсткість, переможність, хитрість, розум, дипломатичний талант. Постать Олега досить складна за своєю наповненістю. Він є язичником, проте дуже толерантно ставиться до християнства, визнаючи клятви візантійців хрестом. Саме цим зумовлюється суперечливість у

характері князя Олега, бо він перебуває між двома вірами – християнською та язичницькою, вступає у суперечність із поглядами язичницьких волхвів, проте не є готовим охреститися. Фатальним для Олега стало пророцтво язичницьких жерців про його смерть від коня. Літописець підкреслює, що князь дуже негативно сприйняв це, не повірив у слова волхвів, прийняв пророкування у розум, а не серце. В епоху Середньовіччя розум, ум – первень у сутності людини, який спричиняє помилки, натомість правильне рішення можна отримати тільки через серце. Літописець наголошує на гордині князя Олега як визначальній рисі його характеру. Правитель тому і постраждав, що дуже загордився, не повірив жерцям і став жертвою укусу змії, яка сховалася у черепі мертвого коня. На думку А. Дьоміна, «нецілісність образу Олега пояснюється не лише різноманіттям відомостей, використаних у літописі, а й персонологією літописця (тобто його манерою оцінювати героїв), відповідно до якої до перемоги християнства на Русі [...] не могли з'являтися цілком чи в основному позитивні руські князі» [50, с. 23]. Дві грані одного характеру сперечаються в душі Олега, проте перемагає його стара язичницька віра.

Модель образу князя Олега ґрунтується на легендарних і фольклорних переказах, але водночас бачиться у широкому асоціативному ряді з біблійними персонажами. Наприклад, паралелі між особливостями походу Олега і пророцтва Іезекіїля свідчать про те, що літописець намагався побачити спільне і подібне в язичницькій Русі та древньому Тирі. Олег засуджується за гордість і зухвальство, а прізвисько Віщий пояснюється тим, що люди тоді були поганями. Тож трагічна і пророкована волхвами смерть князя 912 р. є цілком закономірною. Таким чином, модель образу князя ґрунтується на біблійній обробці фольклорного сюжету та його авторському осмисленні. Загалом образ Олега починається від представлення його як фігури певного місцевого значення і набуття ним загальноруської місії. Його політичною вершиною став Київ. А. Шайкін наголошує, що смерть володаря – це «художнє завершення розповіді про життя Олега, смерть Олега може і повинна бути пов'язана з усім його життям. Тим паче, що у розповіді про смерть є деталі, які не можуть бути повністю пояснені поза контекстом цілого» [234, с. 68]. Цей

завершальний епізод репрезентую ідею, яка закладена і зrealізована в усій біографії князя – він сам прийшов до такого завершення власного життя, зумовив його всіма попередніми вчинками і діями. Тут бачимо залізну логіку християнського літописця в оцінці язичницького героя.

Модель образу князя Ігоря у «Повѣсти врѣмянныхъ лѣт» фактично не містить позитивних рис. Характеру князя властиві такі риси, як пасивність, відсутність достатньої енергії, нездатність самотійно приймати рішення. Ігор почав самотійне князювання 913 р. Його правління позначене численними походами проти печенігів і за даниною. Цей образ позбавлений рис державного керманича, його походи не були видатними, а війна з греками – не дуже успішна. При цьому воїни князя відзначилися жорстокістю по відношенню до греків і руйнуванням християнських церков. 945 р. Ігор уклав договір із греками про мир. Літописець особливо наголошує на такій рисі князя, як жадібність і гостро засуджує це, бо вона і стала причиною його смерті. У поході на древлян 945 р. Ігор зібрав належну данину, але захотів іще додаткову, тому повернувся. Тоді древляни сказали: «Аще ся увѣвадить волкъ въ овць, то относить по единой все стадо, аще не убьютъ его» [173, с. 515], що й було вчинено. Літописець прямо не говорить про Ігоря як про негативного героя, проте слабкості його характеру самі свідчать про це, що й репрезентує образ як негативний. Вчинки і дії Ігоря інтерпретуються як ганебні для правителя, нерозумні, адже князь, як батько, покликаний дбати про своїх підданих. А збір данини має відбуватися у чітких межах, перехід яких веде до трагічного фіналу.

Правомірним є порівняльний аналіз А. Шайкіним образів Олега й Ігоря: «...цілий ряд моментів в біографії Ігоря має аналогії в біографії Олега. Їх вокняжіння в Києві співвідносяться з воцаріннями візантійських імператорів, причому, якщо Олег почав княжити приблизно в один час із Леоном, то Ігор одночасно з сином Леона. Після утвердження в Києві обом князям доводиться вести війни зі слов'янськими племенами і, перш за все, з древлянами. Боротьба з древлянами обрамлює всю самотійну діяльність Ігоря, а його прагнення взяти з древлян надмірну данину виявляється таким же роковим, як прагнення Олега

познущатися над кістками свого коня» [234, с. 79]. Отже, обох князів-язичників згубила гординя, що є великим гріхом згідно з християнськими переконаннями.

Модель образу князя Святослава у літописі «Повѣсти врѣмянныхъ лѣт» ґрунтується на синтезі у ній книжної літописної та усної епічної традицій. Власне, вона твориться відповідно до особливостей двох традицій, які визначали тогочасну художню свідомість, у результаті чого постав яскравий і колоритний киеворуський етнічний тип. Постаті князя присвячена окрема воїнська повість у літописі. Його лицарський шлях почався із дитинства, коли разом із матір'ю княгинею Ольгою він пішов на місто Коростень і кинув списа на ознаменування початку битви – своєрідне бойове хрещення Святослава. Літописець пише, що князь метнув списа на древлян, і хоч спис пролетів поміж вуха коневі й ударив йому у ноги, проте це стало сигналом для початку битви. Тоді воєводи Свенельд і Асмуд сказали: «Князь же почаль; потягнемь, дружино, по князи!» [173, с. 519–520]. Очевидним є те, що цей сюжет (традиційний для європейських воїнських повістей) є своєрідною літературною легендою, потрібною для того, щоб показати формування майбутнього воїна, його шлях до статусу великого завойовника і державника. Це картина своєрідного бойового хрещення, котре визначає всю подальшу спрямованість образу героя.

967 р. Святослав вирушив у похід на Болгарію, завоював схід країни, але повернувся до Києва, щоб захистити столицю від печенігів. 969 р. він здійснив новий переможний похід на Болгарію. Далі його плани сягали столиці Візантійської імперії – міста Царгорода, завоювання котрого вважалося найбільшим воїнським здобутком для тогочасного правителя. Святослав відхилив пропозицію нового імператора Іоана Цимисхія залишити Болгарію. Навесні 972 р. відбулася велика битва, під впливом якої візантійський історик Лев Диякон захоплено написав про мужність русів та їхнього князя. Будучи оточеними ворогом біля Доростолу і відмовився відступити. Після підписання договору про перемир'я Святослав вирушив на чолі війська додому. Він планував повернутися сюди, але загинув на Дніпрових порогах від підступного нападу печенігів, намовлених греками.

По суті воїнська повість про Святослава представляє біографію героїчної особистості, основану на реальних історичних фактах. Тут образ Святослава подано як правителя могутньої держави, досвідченого дипломата, мандрівного воїна, якого неможливо перемогти у відкритому поєдинку, тому його вбили підступно. Покликання бути воїном визначилося в особі героя ще з його дитинства, коли він повів військо на Іскоростень, будучи інспірованим материнським прагненням помститися за смерть князя Ігоря – чоловіка Ольги і батька Святослава. Літописець наголошує, що він відмовлявся прийняти християнство, незважаючи на вмовляння матері. Далі книжник наголошує на тому, що коли князь «възрастѣшу и възмужавшу, нача воя съвокупляти многы и храбры, бѣ бо и самъ хоробръ и лѣгокъ» [173, с. 528]. Наголошує літописець і на тому, що Святослав, збираючись іти з війною у чужі землі, посилав туди гінців зі словами: «Хочу на ви іти» [173, с. 528]. Для автора важливим є підкреслити близькість князя і дружини, показати його як одного з них, що відповідало кодексу тогочасної лицарської честі. Прагнення Святослава жити у Переяславці на Дунаї, а не Києві літописець засуджує. На велике захоплення книжника заслуговують особисті мужність і сміливість князя, який говорить своїм воїнам перед боєм: «Да не посраим землі Рускіє, но ляжѣмы костью ту, и мертвы (й) бо сорома не имаєтъ; аще ли побѣгнемъ, то срамъ намъ» [173, с. 535–536]. Воїни виявляють повну готовність іти до кінця зі своїм лідером, говорять, що де його голова поляже, там і вони свої покладуть [173, с. 536].

Загалом повість про Святослава – зразок середньовічного «слова», дружинного епосу, який і визначає особливості формування моделі образу головного героя. Його характер і світогляд передаються через промови героя перед дружиною, послами, боярами тощо. Розповідь про руського правителя, відповідно до епічної традиції, сповнена численних мандрівних сюжетів. Наприклад, таким є оповідання про славнозвісне випробування Святослава грецькими дарами. Київський володар відкидає золото, а обирає зброю, меч. Досить символічною і промовистою є розповідь про вбивство Святослава, з черепа якого князь Куря наказав виготовити собі чашу, що, згідно з середньовічними поглядами, було визнанням сили і мужності загиблого. Розмислюючи над причинами смерті

великого воїна і правителя, літописець головною вважає відмову прийняти християнство, а також такі риси характеру, як гнів, прагнення правити у Переяславці, надмірна войовничість. На думку А. Дьоміна, «за персонологією літописця, князі-язичники не могли мати благополучної долі й самі вели себе до гибелі – Олег, Ігор, Святослав» [51, с. 36].

Показовою для характеристики моделі образу Святослава є біблійна паралель із перським царем Кіром. Спостерігаються подібності в їхніх життєвих долях і державній діяльності. Так, до Переяславця стікаються блага, як і до Єрусалиму. Смерть Кіра, зокрема історія з його відрубаною головою, схожа на історію про трагічне завершення життя Святослава. Руський володар правив 28 років, а Кір – 29. Поданий у літописі опис останніх років діяльності руського правителя ґрунтується не стільки на історичних фактах, скільки являє собою символічну інтерпретацію подій кінця 60-х рр. X ст. Насамперед книжник зосереджує увагу на християнських сакральних центрах світу, як Єрусалим, Константинополь, Переяславець і Київ із домінування києвоцентричної ідеї.

Загалом модель образу Святослава визначається воїнським началом. Це – державний лідер, який відповідає за благо держави, роду, народу. Характеристика князя як Завойовника є цілком виправданою й обґрунтованою, адже саме йому належить заслуга розширення географічних меж Київської Русі, приєднання до неї нових племен, утвердження її єдності й цілісності. Він фактично став емблемою середньовічного воїна. Проте героя-правителя чекає трагічна смерть. А. Шайкін наголошує, що «трагічний фінал Святослава був передбачений уже на самому початку оповіді про нього: він не послухав матері, не прийняв християнства і вже одним цим у системі даного світогляду (й оповіді) був приречений. Крім того, він ігнорував інтереси Києва, а це, очевидно, з точки зору літописця, був найбільш тяжкий гріх князя. Історія життя Святослава, як вона представлена у літописі, має чіткі ознаки цілісної сюжетної побудови: його біографія «замкнута», трагічний фінал буття прямо співвіднесений із його початком; пророцтво, ґрунтоване на існуючих етичних нормах, – «якщо хто батька чи матір не слухає, то смерть

прийме» – тяжіє над усією його долею і завершується трагічною загибеллю» [234, с. 84–85].

Отже, у воїнській повісті про Святослава образ правителя визначається домінуванням у ньому героїчного первня, категорій честі, мужності, слави, непереможності й могутності князя. В образі керманича держави переважають такі риси, як особисті сміливість і мужність героя, які проявляються через його слова і вчинки. Образ лідера формується у відповідності до тих суспільно-політичних ідеалів, які були головними у світогляді літописця. Саме керуючись ними книжник оцінює правителів. Важливим для себе він вважає подати своє бачення постаті князя у руській історії, оцінити його феномен із позицій сучасного і майбутнього.

Таким чином у літописі подано моделі образів трьох князів-язичників. По суті вони містять низку подібностей. Це успішні воїни, підкорювачі інших земель, ті, які розширили кордони Русі, утвердили могутність її армії, здатні перемагати інші держави. Всі троє вершиною своєї військової діяльності вважали походи на Константинополь. Проте іронія долі полягає у тому, що всі вони гинуть не своєю смертю саме після походів на Візантію – така кара Божа на князів-язичників за вчинені антихристиянські вчинки. Це глибока мораль літописця – кара язичникам, які змагаються з християнами. А. Шайкін наголошує, що «на перший погляд загибель кожного з них різна: Олега кусає («клює») змія, Ігоря вбивають древляни, Святослава – печеніги. Але є у цих смертях щось спільне: всі вони переоцінили свої можливості, вирішили, що для них немає перешкод, вознеслися у гордині – і смерть настає як покарання за велику гординю. Не випадковим є і те, що смерть у всіх випадках настає після причинення зла християнам-грекам. Така єдність не може бути випадковою, в усякому випадку, на художньому рівні вона перестає бути випадковою і набуває рис певного «задуму автора» [234, с. 86]. Отже, це все елементи моделі образу правителя, сформовані художніми засобами. Це три подібні моделі князів-язичників, які об'єднує мотив покарання за противлення вірі Христа.

2.1.2 Володарі-християни у «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ»

Князь Ярослав Мудрий був сином Володимира від Рогніди – князівни Полоцька, яку він узяв силою. Відтак, від самого початку образ Ярослава визначається у протистоянні з батьком. Коли Володимир перебував на смертному одрі, його син відмовився платити Києву данину, будучи новгородським правителем. Модель образу князя Ярослава Мудрого еволюціонує з розповіді про жертвну смерть Бориса і Гліба. Він виступає носієм тези про те, що Бог дарує владу своєму обранцеві. Якщо Господу сподобається певна земля, то Він посилає їй праведного і благовірного князя, котрий обстоює справедливий суд і правду: «Аще бо князи правдиви бывають на земли, то много отѣдаются согрѣшения» [173, с. 620]. У моделі образу Ярослава втілено думку про те, що влада і князь освячуються і даються людям Богом. Прихід благовірного володаря Русі Ярослава Володимировича до влади на великий київський стіл починається зі справедливої помсти за смерть братів Бориса і Гліба. Коли Ярослав дізнався про вбивство їх Святополком, він узяв воїнів у Новгороді, а також варягів і закликав Господа Бога у свідки: «Не азъ почахъ избивать братью, но онъ» [175, с. 621–622].

Ярослав Володимирович твердо переконаний у тому, що Бог має виступити головним месником за смерть Бориса і Гліба, тому просить у Господа справедливого суду і припинення злодіянь грішника Святополка. Власне, сам Ярослав є виконавцем волі Божої та діє з його наказу. Після перемоги Ярослава 1016 р. Святополк заручився підтримкою поляків і подолав його військо. 1019 р. у битві на річці Альті був убитий Борис. Відтоді Ярослав остаточно заявляє себе в якості виконавця справедливої помсти за смерть братів: «Кров брата мого вопиеть к тобѣ, Владыко» [173, с. 625]. Бог почув прохання Ярослава помститися за кров праведників Бориса і Гліба, відтак його перемога – символ утвердження добра. Натомість Святополка спіткала ганебна смерть під час утечі. Так Ярослав отримав благословення на владу. Надалі він здійснив ряд успішних військових походів. А 1026 р. після поділу між Ярославом і Мстиславом земель на Русі настав мир. 1034 р. після смерті Мстислава Ярослав став єдиним правителем Русі на київському столі.

1051 р. князь Ярослав Володимирович призначив митрополитом русича Іларіона, що засвідчило його прагнення розбудувати незалежну руську церкву і державу. У часи правління Ярослава Мудрого було засновано Києво-Печерський монастир. Під 1054 р. – роком смерті великого князя – у літописі вміщено заповіт володаря. Насамперед він звертається до своїх синів із закликом жити у мирі, тоді й Бог убереже їх від напастей і ворогів. Князь підкреслює, що сварки і боротьба за владу приведуть до загибелі Руської землі. Також радить синам прислухатися до думок один одного, а великий київський стіл він передає старшому – Ізяславу – і заповідає йому бути для інших, як батько і старший наставник. Власне, заповіт Ярослава Мудрого становить собою ідеологічно-політичну квінтесенцію літопису, його визначальні світоглядні засади, покликані репрезентувати феномен Руської держави. Він – князь нової християнської формації. Загалом модель образу Ярослава Мудрого співвідноситься з біблійною постаттю Якова, утверджуючи таким чином право первородства при переданні влади. Літописець виділяє таку рису характеру Ярослава, як його кульгавість, бо, як наголошує І. Данилевський, вона «може бути витлумачена як символ – у якості ознаки того, для кого шлях в Єрусалим (у нашому випадку – у Київ), завойований Давидом (у нас – Святополком), закритий. Але новгородці, які допомагають Ярославу в його боротьбі, не несуть відповідальності за «кульгавого». Вони можуть увійти в Київ в якості будівничих нового «дому Давидового» [49, с. 175].

Модель образу Володимира Мономаха репрезентована еволюційно у двох літописах – «Повѣсти врѣмяньныхъ лѣтъ» і Київському. Динаміка цієї постаті представляє таку рису середньовічної літератури, як церемоніальність, коли для книжника важливо навести якомога більше інформації про князя, щоб засвідчити свою пошану до нього і у результаті – прославити. «Повѣсть врѣмяньныхъ лѣтъ» пише, що року 1053 у сина Ярослава Мудрого князя Всеволода народився син Володимир від грецької принцеси. Всеволод, посівши великий київський стіл, віддав Чернігів Володимирі. Визначальною рисою останнього є те, що він дуже рано почав військові походи, тобто відразу наголошується на такій його характеристиці, як князь-воїн, князь-герой. 1085 р., почувши про небезпеку походу

луцького князя Ярополка проти Всеволода, Володимир відразу вирушив супроти нього і взяв місто Луцьк. 1089 р. у присутності Всеволода і Володимира було освячено церкву Пресвятої Богородиці у Києво-Печерському монастирі. Під 1094 р. описується похід Олега на чолі половецького загону з Тмутаракані до Чернігова. Тоді Володимир зі своїми людьми зачинився у місті, тому Олег, не змігши увійти у Чернігів, палив навколишні монастирі. Щоб уникнути подальших руйнувань і зберегти мир, Володимир уклав мир із ним, віддав йому Чернігів і пішов у Переяслав. Літописець описує картини половецького пограбування навколишніх сіл і наголошує, що Олег уже вкотре привів поганих половців на руські землі. 1095 р. половці вирішили укласти мир з Володимиром. Коли хани Олтар і Китан підійшли до Переяслава, то Володимир був змушений віддати ханові Китану свого сина Святослава у заручники. Проте київський Слав'ята прийшов на допомогу Володимирі і був готовий убити Китана. Тут літописець наголошує на такій рисі Володимира, як чесність і воїнське достоїнство, коли він відповідає: «Како могу се азъ створити, рать с ними ходив?» [173, с. 708]. Хоча дружина князя була готова підтримати цю пропозицію, бо для них – праведною є справа вбити половецького хана, адже половці руйнують Руські землі. Так було визволено Святослава, вбито Китана і розгромлено його дружину. Від цього часу утверджується образ князя Володимир як головного захисника Русі від половців, що стає визначальною його рисою. Загалом середньовічні літописи репрезентують степ, тобто половців, як сферу утвердження руського героїзму – на славу хреста і християнської держави.

1096 р. Володимир Мономах разом із київським князем Святополком відправив до Олега послів, пропонуючи йому прийти до Києва й укласти договір про оборону Руської землі від зовнішніх нападників. Коли Олег відмовився, Володимир Мономах і Святополк позбавили його чернігівського столу. А Володимир тепер своїм покликанням вважає боротьбу з половцями. 1097 р. він ініціював з'їзд князів у Любечі, на який прибули Святополк, Володимир, Давид Ігорович, Василько Ростиславич, його брат Олег. Вони прийняли спільне рішення берегти Руську землю, припинити міжусобиці й об'єднатися для захисту Русі від половців. Князі постановили поділити між собою землі й обороняти їх. На

підтвердження цього вони цілували хрест і присягнули один одному на вірність. Проте після того Давид обдурив Святополка, наговоривши, мовляв, Володимир і Василько у змові проти нього. Так було вчинено криваву розправу над Васильком Тербовлянським, що дуже болісно сприйняв Володимир Мономах: «По истинѢ отци наши и дѣди наши соблюдоша Руськую землю, а мы є хоцємь погубити» [173, с. 730]. Надалі він виступає не тільки захисником і носієм помсти за трагедію Василька Тербовлянського, а й князем, із яким пов'язують вірність клятві хресного цілування.

Архієпископ Ігор Ісіченко цілком правомірно наголошує: «Особливо значущою для лицарських стосунків було дотримання слова, вірність присязі. Прийняття християнства дозволило надати присязі сакрального змісту. «Цілування хреста» є в світі уявлень князів і дружинників високим актом засвідчення чистоти своїх намірів Богові, а «ламання хреста» (порушення присязи) – важким гріхом, що волає про помсту до неба. Сам чин цілування хреста уявляється елементом власне лицарської культури Русі» [81, с. 31]. При образотворенні князя Володимира акцентується увага на такій його рисі, як послух і покора батькові Всеволоду, глибока пошана до матері, а також любов і схиляння перед владою митрополита: «Володимерь же так єсть любѣзнивь: любов имѢя к митрополитом и к єпископом, паче же черноризецький чинь любя, и приходящая к нему напиташе и напояше» [173, с. 730].

Так, Мономах заклав 1098 р. кам'яний храм святої Богородиці у Переяславі. Культурна і просвітницька місія Володимира Мономаха є вагомим характеристикою князя, що дає можливість літописцеві порівнювати справи правителя навіть із ділами самого Ісуса Христа. Модель образу Володимира Мономаха обрамлюється рисами любові до братів, тобто інших удільних князів, і дбання за всю Руську землю. Літописець переконаний, що завдяки високій моральності й етиці князя, його глибокій освіченості, духовній висоті твориться велич правителя як державного володаря історичної ваги і значення. Моделюючи образ Володимира Мономаха, автор літопису творить постать правителя як підтримуваного народом, високо морального.

Визначальною для моделі образу Володимира Мономаха є ідея єднання киеворуських князів у боротьбі з половцями. Кожен похід князів на половців має яскраво виражені риси хрестового. В інтерпретації літописця, перемоги руських військ Мономаха над половцями – це прояви благодаті й ласки Божої, посланої Володимирі як богообраному князеві. Киеворуські книжники сприймали Степ як можливість прославитися перемогами над невірними, прислужитися Богові й славі християнства. Описуючи під роком 1103 раду князів у місті Долобську, літописець підносить роль Володимира Мономаха, синтезуючи в його образі героїчні та релігійні мотиви. Перемога Володимира Монаха репрезентується автором в якості справжнього чуда. Реалії походу Мономаха 1103 р. лягли в основу оповіді про переможний похід у Половецьку землю на чолі об'єднаних військ руських князів, вміщеній під 1111 р. Розповідь починається з оповідання про з'їзд руських князів у Долобську, згадками про слова Мономаха щодо ріллі смердів. Усі дати походів князя, його битв пов'язані з певними церковними святами і требами, чим наголошується на богоугодності діяльності правителя. Літописець вважає, що у цій справі Небесні сили допомагали князеві й підтримували його. Наприклад, ангели стояли з ним проти половців: «Падахъ Половци предъ полком Володимеровомъ, невидимо бьєми ангеломъ» [173, с. 762], адже «се бо ангель вложи въ сердце Володимѣру Мономаху пустити братью свою на иноплеменники, Руськии князи» [173, с. 763].

1113 р. помер київський князь Святополк, після чого кияни відправили послів до Володимира Мономаха і попросили його стати великим київським володарем. Після відмови Володимира кияни вчинили грабежі на дворі боярина Путяти. Вдруге посли з Києва прийшли до Мономаха зі словами, що, мовляв, багато бід настане, якщо він не сяде в Києві. Врешті Володимир Мономах погодився стати великим київським князем. Як бачимо, він обраний Богом і людьми, що тут є головною його характеристикою. Князя зустрічали кияни і митрополит Никифор, виявивши йому великі почесті та прославляння. Тоді Володимир «сѣдъ на на столѣ отца своего и дѣдъ своих, и все людѣ ради быша, и мятежь влѣже» [173, с. 771]. 1115 р. з ініціативи Володимира перенесено мощі Бориса і Гліба у збудовану на їх честь

церкву Вишгорода, чим укотре наголошується на любові володаря до церков і святих. Завершується формування моделі образу Володимира Мономаха у Київському літописі, де вміщено похвальний панегірик на смерть князя під 1126 р. (насправді Мономах помер 1125 р.), акцентовано на таких рисах покійного, як благовірність і христоролюбність, великі заслуги у просвіченні Руської землі. Автор порівнює його з сонцем, яке своїм промінням зігріває нащадків, а слава про Володимира розходитья по всіх землях. Особливо наголошує літописець на тому, що Мономаха дуже боялися погані, бо він вів із ними боротьбу і зачинив половцям шлях на Русь. Тіло великого володаря було поховано у Святій Софії. Вся Русь, її народ і священнослужителі плакали і сумували за благовірним, святим і добрим князем, а з ними і сини його Мстислав, Ярополк, В'ячеслав, Юрій, Андрій і внуки його.

2.1.3 Художній тип володаря у Київському літописі

Створений киеворуськими книжниками образ князя у Київському літописі є символом державного лідера і воїна, відтворює уявлення середньовічного суспільства про правителя. Концепт правителя – один із тих засобів, що дає підстави вести мову про державотворчу місію руської книжності. Незважаючи на наявність такої вагомій характеристики цього образу, він залишається вкрай мало дослідженим у сучасній історико-літературній науці. Тому важливим є провести системний аналіз моделі образу правителя у середньовічному Київському літописі. Необхідно представити два різні типи моделі правителя, подані через образи князів Ізяслава й Ігоря, а також показати загальну модель образу володаря та визначити специфічні риси кожного з аналізованих історико-художніх типів.

Доба Середньовіччя витворила образ князя-героя, князя-рицаря, що зафіксований у жанрі героїчної (дружинної, воїнської) повісті. Загалом Київський літопис – велика воїнська повість, у центрі якої перебуває образ певного князя-героя. Найбільш довершені зразки воїнської повісті у складі літопису – про князя Ізяслава Мстиславича і похід князя Ігоря на половців у 1185–1187 рр. У їх основу

покладено різні джерела, зокрема сімейну хроніку Ростиславичів, Чернігівський літопис Ігоря Святославича, літопис переяславського князя Володимира Глібовича. Д. Чижевський характеризує текст Київського літопису як такий, що представляє собою військове оповідання, розповідь про тогочасні мілітарні події з позицій київського «лицарства». Фактично Київський літопис – масштабна лицарська повість, тому образ володаря тут – це образ лицаря. Характерною рисою літописного лицарського світогляду є синтез героїчних настанов із суто християнськими, морально-етичними.

Повість про Ізяслава у складі Київського літопису включає події 1146–1154 рр., що були часом змагань за київський князівський стіл князя Ізяслава Мстиславича після того, як помер Всеволод Ольгович. По суті це була боротьба північних і південних Мономаховичів за київський княжий стіл і вектори державної політики Русі. Вважаємо, що для моделі образу князя у воїнській повісті про Ізяслава характерним є звеличення видатної особистості – державного володаря і великого воїна – князя Ізяслава Мстиславича. Автор ставить собі за мету показати історичні події, свідком котрих він був сам, із певних політичних позицій і подати художню інтерпретацію образу головного героя. Він бачить свого героя, моделює його образ у широкому контексті тогочасної доби, подаючи як видатну особистість, вершителя історії Русі, показуючи його роль і внесок у розвиток держави. Насамперед яскравою рисою діяльності Ізяслава є провадження ним політики, спрямованої на утвердження руської незалежної церкви, право ставити своїх митрополитів. Книжник наголошує на ініціюванні князем київського собору, на якому було поставлено на митрополичий стіл русина – книжника і філософа Кліма Смолятича 1147 р. Хоча цю посаду Клим Смолятич обіймав тільки до 1154 р. (смерті князя) і був зміщений провізантійськими силами, організованими новгородським єпископом греком Нифонтом, йому з Ізяславом удалося за короткий час утвердити самодостатність руської церкви.

Повість про Ізяслава у складі літопису починається його покликанням на київський стіл 1146 р. Більшість дослідників обстоюють думку про те, що воїнська повість про Ізяслава у складі Київського літопису починається згадкою про те, як

кияни відправили послів у Переяслав до Ізяслава, запрошуючи на князювання до столиці. Як бачимо, на самому початку повісті автор репрезентує позицію Ізяслава і формує його образ як князя-героя, князя-рицаря, якого люди просять стати їхнім правителем. Для лідера це є найвищою честю – бути князем київським з волі самих жителів столиці держави. Ізяслав одразу заявляє про свою позицію вірності столиці й державі, сказавши, що він або голову свою покладе перед ними, або ж добуде стіл діда та отця своїх. Далі книжник моделює образ князя посередництвом, коли він постає через виступ посла Ізяслава перед киянами. Яскравою характеристикою образу Ізяслава є опис його останнього наступу на Київ 1151 р., його героїчну й остаточну перемогу над Юрієм Долгоруким, у результаті чого відбулося повне утвердження Ізяслава на київському столі. Книжник наголошує, що Ізяслав сів у Києві на столі діда й отця своїх із честю великою. Після того він почав провадити конструктивну і масштабну дипломатичну політику, здійснювати численні військові походи, метою яких було зміцнення Руської держави.

Промовистою частиною повісті є основний фрагмент, де показано переможний в'їзд Ізяслава до Києва після однієї з успішних битв. У тому бою князь стояв пліч-о-пліч зі своїми дружинниками, і хоч він був поранений, але залишався на полі бою до самого завершення, до остаточної перемоги. Для моделі образу князя така характеристика була визначальною і промовистою. Книжник детально змальовує те, як у Києві князя зустрічали духовенство, народ і митрополит Клим Смолятич.

Образ Ізяслава як князя-воїна і князя-героя особливо яскраво представлено під час опису його походу на Галичину під роком 1153. Тут Ізяслав показаний як гідний і талановитий воїн, досвідчений у боях, сміливий, безстрашний – фактично ідеальний середньовічний лицар. Під 1154 р. міститься згадка про смерть Ізяслава. По суті воїнська повість про князя представляє собою яскраву історію боротьби руського лицаря, героя, талановитого полководця, дипломата за київський стіл, за право бути лідером Руської держави. Великий київський стіл займав ще його батько, тож Ізяслава мав усі юридичні та морально-етичні права успадкувати його. Спрямування тексту твору є суто політичним, князівсько-дружинним. Автор

моделює образ князя-правителя у широкому контексті реального тогочасного життя, серед елітних верств середньовічного руського суспільства.

Уся повість написана у піднесеному орнаментальному стилі, хоча цитати зі Святого Письма тут не мають спрямовуючої ролі. Адже для книжника головною метою є звеличити князя Ізяслава, піднести посередництвом його образу популярний в епоху Середньовіччя культ рицарської честі та героїчної воїнської моралі. Знаковими у цьому плані є промови героїв, зокрема самого князя Ізяслава перед військом, дружиною, іншими князями. Фактично у цих промовах змодельовано портрет Ізяслава-політика, який має свої ідеологічні орієнтири, представлено його концепцію руської політики, інтереси героя і дружини. Моделюючи образ князя Ізяслава, автор повісті ставить на порядок денний тогочасного суспільного життя політичну проблему – змагання нащадків князя Володимира і різних боярських і дружинних угруповань, які зв'язані з ними кровно чи військово, за право сидіти на великому київському столі. Через модель образу Ізяслава у героїчній повісті утверджується теза про природне право нащадків Володимира на Київ. Крім того, автор повісті всіляко намагається переконати місцевих князів у тому, що їхнім обов'язком є підкорятися великому київському князеві. Адже така традиція здавна існує на Русі, а її дотримання забезпечує державну єдність, силу і могутність. Для автора повісті про Ізяслава головним аргументом на користь правильності цього є життєвий шлях, політична і військова діяльність Ізяслава, показ того дійсно колосального внеску, який зробив цей лицар і князь-герой у розбудову Руської держави.

Модель образу князя Ізяслава у воїнській повісті ґрунтується на утвердженні культу індивідуального й національного достоїнства, честі руської військової верстви. Для Ізяслава моральний вибір зводиться до наступного: або честь собі й державі здобути, або власну голову покласти, тобто загинути смертю героя. Культ рицарської честі представлено через дотримання клятви «хресного цілування», яку в жодному випадку не можна було порушити, адже слово християнського і віруючого рицаря охороняється «животворящим хрестом». А переступ «чесного хреста», відповідно до канонів середньовічного світогляду, вів до смерті того, хто порушив

слово. В образі князя Ізяслава автор наголошує на таких його чеснотах, як готовність кожної миті віддатися на волю Господа, стати на суд Божий і людський, ризикувати своїм життям, бути мужнім, справжнім і досвідченим воїном. Князь на чолі дружини завжди починає і завершує битву. Смерть у ній – найбільш гідна і достойна. Гуманність діяльності князя полягає у тому, щоб уникнути пролиття крові там, де можна всі питання і проблеми розв'язати мирним шляхом. У характері Ізяслава виділяється така риса, як щедрість до духовенства, церков, проте це жодним чином не повинно позначатися на добробуті війська, дружини, дбати про воїнів – військовий обов'язок князя.

Великий київський князь Ізяслав Мстиславич помер 14 листопада 1154 р., коли йому не виповнилося ще й 60 років. Літописець наголошує на тому, що гірко плакала за правителем уся Руська земля, а також його союзники, зокрема чорні клобуки. І жаліли за ним усі люди, наче за рідним батьком. Модель образу князя Ізяслава – це символ тогочасної державної Русі, втілення виразника її суспільної ідеології. Погоджуємося з думкою О. Сліпушко про те, що «популяризуючи певну ідеологію, конкретну систему суспільно-політичних переконань та ідей, автор твору у центр оповіді ставить особистість, бо саме вона є їхнім носієм і репрезентантом, саме через дії та вчинки конкретної людини митець доводить їхню правильність чи неправильність» [192, с. 228].

Образ князя Ігоря у Київському літописі формується у контексті дружинної повісті другої половини XII ст., що дає можливість репрезентувати світогляд тогочасної еліти та самого правителя в якості її головного представника. На початку твору перед походом Ігоря описується сонячне затемнення, тому князя намагаються відмовити від задуманого. Проте він незворушний у своєму рішенні, відповідаючи: «Братья и дружино. таины Бога никто не висть. а знамению творець Бъ и всемоу мируо своемуу. а нимь что створить бѣ. или на добро или на наше зло. А то же намъ видити» [72, с. 638]. Власне, цим наголошується на рисі, що характеризує справжнього християнського рицаря, – повне віддавання себе у руки і на волю Бога, ігнорування всіляких попереджень природи. Автор літописної повісті про Ігоря творить в особі головного героя ідеал воїна-правителя – сміливого і хороброго, що є

головною причиною його прославлення. Як воїна Ігоря характеризують такі слова: «Уже ны боудеть не бившися возворотитися. то сором ны боудеть поущем смерти» [72, с. 639]. Звеличує автор і сподвижника Ігоря князя Всеволода, який у бою «не мало мужѣство показа» [72, с. 642]. Як і кожному справжньому воїну, Ігореві краще прийняти смерть самому, ніж стати живим свідком поразки власного війська і смерті Всеволода: «Игорь. видь брата своего Всеволода крѣпко борющася. и проси своєї смерти. яко да бы не видиль падения брата своего» [72, с. 642].

Поразка у битві з половцями й усвідомлення страшних бід, які вони принесли на Руську землю, вбиває в Ігоря бажання жити. Крім того, він добре розуміє свою провину: «Не достойно ми бяшетъ жити» [72, с. 643]. У великого київського князя Святослава це викликало співчуття: «Люби моя братья. и снвъ и моужь земля Роускоь: дал ми бѣ протомити поганья. Но не въздержавше оуности. утвориша ворота на Роусскоую землю. воля Гна до боудеть. у всемъ да како жаль ми бяшетъ на Игоря. тако нынѣ жалоую болми по Игорьь. брать моємъ» [72, с. 645]. Проте надалі, після полону, Ігор знаходить у собі сили покаятися й усвідомити свою провину перед Руссю і загиблими воїнами. В інтерпретації автора, князь є істинним християнином, адже після вчинення гріха він щиро кається.

Постать князя Ігоря у літописній повісті споріднена з його постаттю у «Слово о плъку Игоревѣ». Очевидно, «Слово о плъку Игоревѣ» постало раніше, відразу по гарячих слідах подій. Проте обидва твори містять низку аналогій. Сонячні затемненням і реакція Ігоря на них є ідентичними, так само прославляється мужність князя Всеволода. У літописній повісті, як і у «Слово о плъку Игоревѣ», моделюється образ Святослава, насамперед його оцінка походу і поразки Ігоря. Очевидним є вплив «Слова о плѣку Игоревѣ» на літописну повість, зокрема систему її образів. Остання успадкувала від поетичного тексту специфіку тлумачення і висвітлення образів князів у поході. Водночас, як пише М. Грушевський, «вони оба носять на собі печать тодішньої літературної манери, дружинних настроїв і світогляду» [46, с. 203]. Проте визначальна відмінність полягає у тому, що у літописній повісті модель образу Ігоря є втіленням традиційного християнського

лицаря, а у «Слово о плъку Игоревѣ» цей образ позначений впливами язичницьких світоглядних рис відповідно до світовідчуття самого автора поеми.

Очевидно, особливість образу князя Ігоря у літописній повісті сформувалася на основі різних оповідань про походи руських князів. Цей образ утілює в собі питання про те, чому Руську державу роздирають усобиці й негаразди? Власне, посередництвом образу князя Ігоря автор дає відповідь, що розбрат у середовищі князів спричинений їхньою відмовою коритися владі великого київського князя. Модель образу новгород-сіверського князя Ігоря репрезентує втілення інтересів тієї частини еліти, яка стояла за єднання удільних князівств під владою Києва, за їх підкорення великому київському князеві. Постать Ігоря оповита повагою, незважаючи на його поразку. Він постає як репрезентант кодексу лицарської честі та героїчного чину. Ігор після втечі з полону усвідомлює трагізм своєї помилки, тому приходить до Києва і намагається переконати Святослава у своїй подальшій вірності йому та ідеї єдності Русі. Це те, що літописець ставить у приклад іншим князям.

Модель образу князя Ігоря у воїнській повісті втілює ідею єдності, що є запорукою незалежності Руської держави. Визначальними є мотиви патріотизму, героїчного лицарства, захист Русі. Постать Ігоря акумулює в собі елементи князівсько-дружинного і церковно-біблійного світогляду, є прикладом того, як прагнення до слави може призвести до трагічного фіналу. Образ перейнятий мотивами суму і трагізму, це князь-герой, головні риси характеру якого відповідають середньовічній європейській традиції, що культивувала постать лицаря. В образі князя прозвучали світоглядні ідеї руської еліти, її позиції у змаганнях із ворогами.

2.1.4 Героїчно-світська і філософсько-релігійна моделі образу князя у Галицько-Волинському літописі

У складі Галицько-Волинського літопису бачимо розвиток образу правителя, в якому історичне начало синтезувалося з баченням сучасного. Саме історичний факт, оцінений і поданий із позицій християнства, визначав суть образу володаря. Крім

того, історично-героїчне начало поєднувалося з морально-етичними ідеями християнської релігії. Така тенденція розвивається у Галицько-Волинському літописі, де репрезентовано дві моделі образу правителя. Перша – героїчно-світська, втілена у постатях Анни – вдови Романа Галицького і князя Данила Галицького. Друга – філософсько-релігійна, символом якої є образ Володимира Васильковича.

Перша частина Галицько-Волинського літопису представляє собою життєпис Данила Галицького, який на початку тісно пов'язаний із образом його матері – Анни. Образ княгині з'являється у літописі після смерті галицького князя Романа, коли вона з двома дітьми – Данилом і Васильком – змушена була втекти з Галича у Володимир, бо там почалися усобиці за владу, спрямовані на знищення роду Романовичів. Далі вона тікає у ляхи, проте не залишає планів повернутися в рідну землю і здобути владу. Анна відразу постає в інтерпретації літописця як особистість сильна, наділена всіма рисами правительки. Вона провадить переговори з королями, зокрема угорським і польським, багатьма князями і боярами, шукаючи шляхів повернення у Галич. Урешті вона домоглася того, що малолітній Данило почав правити у Галичі. Це стало результатом її тривалих перемовин із угорським королем Андрієм, що репрезентує Анну як талановитого дипломата і хитрого політика. Вона не просто домоглася посадження Данила у Галичі, а й досягла цього фактично мирним і безкровним шляхом, що було дуже рідкісним для доби Середньовіччя. Хоча сама Анна і змушена була ще певний час пробути у Белзі, аби не дратувати невірних галичан. При цьому літописець наголошує, що галичанни домогалися цього тому, бо розуміли, що Анна хоче правити сама. Дійсно, княгиня Анна володіла всіма рисами правительки, тому цілком імовірним є те, що бачила себе володаркою Галицьких земель, як колись її чоловік Роман. Надалі Анна постійно присутня при Данилові, зокрема в його поході до польського короля на перемовини.

Образ княгині Анни не є основним, оповідь про неї постійно переривається вставками про Данила. Загалом історія княгині Анни проходить через біографію її сина. Літописець наголошує, що саме завдяки старанням своєї матері Анни землі Данила і Василька розширилися. Про вагомість і вплив її постаті свідчить, наприклад, той факт, що 1215 р. князі литовські прислали послів до великої княгині

Романової Анни, Данила і Василька. У літописі зафіксовано, що 1219 р. княгиня Анна прийняла чернецтво. Проте вона продовжує бути присутньою в історії Галича і Данила. Точна дата смерті княгині Анни не відома. Під 1289 р. записано, що князь Мстислав спорудив гробницю над гробом баби своєї Анни – дружини Романової у монастирі біля церкви, освятивши її на честь праведників Іоакима й Анни. Літописець визначає це як дуже достойну справу Мстислава, на яку його спонукав сам Господь Бог. Отже, постать княгині Анни, хоч і не має окремої історії як правительки, відіграє суттєве значення в історії князя-короля Данила Галицького, адже саме завдяки їй він отримав владу і стіл батька свого – Романа. По суті Анна виконала важливу роль в історії галицько-волинських земель, посприявши приходу її синів до влади.

Життєпис Данила Галицького – це по суті апологія і прославлення життя і справ правителя у контексті історії Галицького князівства. Структурно літопис поділяється на три частини. Перша – початкова – це Галицька повість книжника Тимофія, доведена до року 1211. Фактично в еволюції образу Данила це етап його становлення. Друга частина – Галицька повість тисяцького Дем'яна, в якій описується боротьба князя за галицький стіл у 20–40-х рр. XIII ст. Це вже утвердження зрілого володаря, здатного на великі перемоги. Третя частина була написана при кафедрі Холмського єпископа приблизно у 1256–1257 рр. Це завершальний акорд у динаміці моделі образу князя. Постать Данила, її характерні риси синтезували у собі елементи з різних джерел, насамперед візантійських хронік Іоанна Малали, Георгія Амартола, оповіді про зруйнування Єрусалима, написаній Йосифом Флавієм, ряду літописних повістей із інших регіонів Русі. При творенні цього образу автор використовував також документи канцелярії князя.

На думку М. Котляра, Літопис Данила Галицького поділяється на ряд наступних повістей, які, по суті відображають еволюцію образу князя. Зокрема, це початкова Галицька Повість про збирання Данилом Волинської отчини, оповідь про повернення ним собі батьківського стола, оповідання про «Побоїще Батієве», повість про боротьбу Данила з монголо-татарами [103]. Б. Рибаків обстоював тезу про те, що частина Галицького літопису під роками 1218–1228 рр. – це князівський

літопис Мстислава Удалого і Данила Галицького, що був створений духівником Тимофієм [186]. П. Толочко зробив висновки про те, що статті 1218–1228 рр. мають подвійну експозицію і репрезентують не окрему і самостійну повість про боротьбу Данила за спадщину Романа Галицького, а поєднання двох літописів – Мстислава Удалого і Данила Галицького [209]. На думку Б. Рибаківа, збережені елементи літописання Мстислава у літописі Данила Галицького пояснюються родинними зв'язками князів. Так, Данило був одружений із донькою Мстислава Анною. Проте і без таких причин літописець Данила Галицького навряд чи відмовився б від посилок на додаткові джерела. Доказом цього є друга частина Галицького літопису. Тут розміщено галицьку повість про боротьбу Данила за Галич, відомості Київського літописного зводу 1238 р. та усні перекази [186, с. 63].

Централізуючою та консолідуючою постаттю Галицького літопису є Данило. Це ключова і центральна особа, що визначає напрямок сюжету і хід героїчної повісті. Модель образу Данила Галицького формує структуру цілісної історично-біографічної розповіді про нього. Фактично сам образ князя становить собою основу і причину для творення дружинної повісті. Головне для автора – репрезентувати модель образу Данила через його героїчну військову діяльність і мирну мудру політику. Він – символ ідеального князя-лицаря, князя-героя. Яскраво і промовисто образ Данила розкривається при описі славнозвісної битви на річці Калка. Тут бачимо одного видатного героя – Данила, через якого по суті представляється портрет тогочасної доби. Автор використовує художній прийом «моногероїчності» повісті, місія котрої полягала у творенні монументального образу головного героя, у думках, діях, переживаннях якого відображена доба та її поривання. Сам літописець назвав свою оповідь про Данила Галицького «хронографом», намагаючись таким чином показати продовження традицій західноєвропейських хронік.

Початковим сюжетом у творенні образу Данила є величальний панегірик на честь його батька князя Романа. Тут наголошується, що він почав і не завершив багато справ, зокрема у політиці, церковній сфері, а також у воєнних походах. Проте гідним його наступником став син Данило Романович, за часів правління котрого разом із братом Васильком Галицько-Волинське князівство досягло нових вершин у

своєму розвитку. Характеристика образу князя Данила Галицького визначається кількома етапами у його еволюції. Перший окреслюється сюжетом панегірика на честь Романа, де проголошується ідея патріотизму, служителем якої виступатиме Данило. Другий етап еволюції моделі образу – це дитячі роки Данила і Василька, їх поступовий шлях до батьківського столу. Третій етап репрезентує своєрідне посвячення у воїни, коли малий Данило разом із матір'ю княгинею Анною прибуває до Галича і бере у руки меча, щоб захистити її. Четвертий етап – це перша визначальна битва молодого князя на річці Калка. Далі на п'ятому етапі ми бачимо мужніння Данила під час його походів і битв. Знаковим є візит Данила в Орду, коли він гідно захищає інтереси своєї землі. Шостий етап еволюції образу Данила – це коронація володаря Папою Римським. Далі етап розквіту його діяльності, що репрезентовано через різні походи, заснування міст, розбудову церков, монастирів тощо. Завершується формування моделі образу Данила панегіриком на його смерть.

Від самого початку визначається суть образу Данила Галицького ідеєю патріотизму, яка репрезентуватиме його характер протягом усієї діяльності. Данило постає в якості наступника свого батька, якому притаманні були фактично надприродні якості: «Одолѣша всимъ поганьскымъ языкомъ ума мудростью, ходяша по заповѣдемъ Божимъ: устремил бо ся бяше на поганья, яко и левъ, сердить же бысть, яко и рысь, и гуляше, яко и крокодиль; и прехожаше землю их, яко и орель, храборъ бо бѣ, яко и туръ» [166, с. 236]. Саме такі характеристики здатні забезпечувати успішну діяльність володаря, надалі втіленням якого виступає Данило. У легенді про євшан-зілля наголошується на ідеї любові до різної землі. Це та риса, якою у повній мірі володіє Данило. Так літописець відразу визначає дві головні характеристики свого героя – символ ідеального князя-героя і носій відданості й любові до Русі. Як пише Л. Задорожна, «життя «запрограмовує» з малих літ – десь із чотирьох літ – князя Данила сутнісно лише на своєрідне унаслідування характеристики свого батька, князя Романа, тобто лише як воїна, політика, особу суто суспільного штибу» [65, с. 29].

Образ князя Данила формується протягом усього життєвого шляху володаря – від самого його народження і до останнього подиху. Під час його поневірян у

малолітстві з матір'ю Анною і братом Васильком він зміцнився духом, тому і зміг здобути батьківський Галич. Уперше як воїн і герой Данило постає під час битви на річці Калка 1223 р. Його яскравий і неповторний образ вимальовується у контексті багатьох героїв, серед яких Данило є непотворним і єдиним лідером, героєм: «Съразившимся полком на место. Даниль же выѣха на передъ [...]. А самому Данилу болену бывшую в перси, младьства ради и буести не чюяше ранъ бывших на телеси его. Бѣ бо возрастом 18 лѣтъ, бѣ бо силен [...]. Даниль видивъ, яко крѣпцѣйши брань належить в ратных, стрѣльцѣмъ ихъ стрѣляющимъ крѣпцъ, обрати конь свой на бѣгъ, устремления ради противных. Бѣжашю же ему и вжада воды, пивъ почти рану на телеги своемъ, во брани не позна ея, крѣпости ради мужества возраста своего. Бѣ бо дерзъ и храборъ, от главы и до ногу его, не бѣ на немъ порока» [166, с. 260]. Свідченням незвичайності князя стає його сліпота, незважаючи на яку він продовжує вести бій. Так само раптово приходить прозріння вже до князя-переможця.

Характерна риса Данила – це молитва Богові напередодні кожного бою і державного кроку. 1230 р. князь відразу викрив змову бояр саме завдяки набожності й Господньому провидінню. Так, після захоплення Доброславом земель Пониззя почалися бунти, які Данило залагодив і виступив як миротворець. Літописець наголошує щодо Данила: «Сердце же ею крепко бѣ на брань, и устремлено на брань» [166, с. 308]. Особливо вболіває літописець за володаря, коли він змушений їхати в Орду, щоб отримати ярлик на право володіння Галицько-Волинськими землями. Князь повинен покоритися, адже на той час то був єдиний спосіб запобігти зруйнування Галицько-Волинської Русі монголо-татарськими нападниками. Образ Данила сповнений величі, незважаючи на те, що він кориться, автор усвідомлює, що великий руський володар заради волі та безпеки Русі має терпіти особисту зневагу і приниження: «О зле зла честь татарская! Данилови Романовичю, князю бувшу велику, обладавшу Рускою землею, Киевом и Володимеромъ, и Галичем со братом си, иными странами, нынѣ сѣдъ на колѣну и холопом называется! И дани хотятъ, живота не чають. И грозы приходятъ. О злая честь татарская» [166, с. 314].

Літописець висловлює велику радість і втіху від того, що 1246 р. Данило

повернувся живим із Орди і доручена була його йому ж земля. На рідних землях Данила радо вітали брат Василько і сини. Модель образу Данила сповнена піднесеності, урочистості, прославляння за те, що подолав важкий шлях, зумів пройти його мужньо і героїчно. Так, образ Данила вимальовується яскраво під час параду руських військ, описаного у літописі під 1251 р. Тут постать Данила подано як великого воїна і володаря, мудрого державного діяча і талановитого дипломата. Крім того, характерна риса образу Данила – це князь-будівничий. Літописець із великим пієтетом описує будівництво князем міст і церков. Крім того, постать володаря репрезентується і через його блискучі промови, де домінують ідеї поваги до героїчного чину і воїнської честі. Князь постає як талановитий оратор. Так, Данило звертається до війська напередодні битви: «Почто ужасываетеся? Не вѣстели, яко война безъ падшихъ мертвих не бываетъ? Не вѣстели, яко на мужи на ратныхъ нашли есте, а не на жыны? Аще мужъ убѣенъ есть на рати, то кое чудо есть? Инии же и дома умирають без славы, си же со славою умроша! Укрѣпите сердца ваша и подвигнете оружие свое на ратнѣ!» [166, с. 326].

Образ Данила у певних аспектах співзвучний із образом Святослава Хороброго і Володимира Великого. Навіть татари розуміють його силу і велич, відповідаючи Ізяславові на прохання допомогти захопити Галич: «Како идеши в Галичь, а Данило князь лють есть. Оже отъиметь ти животь, то кто тебя избавить?» [166, с. 332]. Тож коли Ізяслав пішов на Галич, проти нього виступив син Данила Роман і бояри, а сам «ѣдуци же ему до Грубешева, и уби вепревъ шесть, а самъ же уби их рогатиной три, а три отрочи его. И вдасть мяса воемъ на путь. А самъ помолився святому Николь и рече воемъ своемъ: «Аще сами будутъ татарове, да не видеть ужась во сердце ваше». Онем же рекшимъ: «Богъ буди помощникъ ти, створимъ повельная твоя» [166, с. 332].

Специфіка образу Данила певною мірою імпресіоністична, літописець наголошує на відчуттях князя при прийнятті певних рішень. У реалізації моделі образу Данила Галицького розвивається тема особистості героя і спільноти у війні. Так, у битві Данила з угорським королевичем Андрієм біля міста Торцева показано колосальну силу волі Данила, його незламне прагнення до остаточної і повної

перемоги. Загалом постаті володаря притаманні такі риси, як стратегічне мислення і військовий талант, бачення цілісної політики для Галицького князівства, дипломатичний хист. Крім того, за його наказами було закладено багато міст і церков: «Видивъ же князь Данило, яко Богу поспѣвающу мѣсту тому, нача призівати приходъ нѣмць и русь, иноязычники и ляхы [...]. Созда же церковь святого Ивана, красну и лѣпу» [166, с. 344]. Знаменним стало зведення Данилом 1260 р. у місті Холмі церкви Пріснодіви Марії.

Яскравою і промовистою гранню у постаті князя Данила є його визнання з боку Папи Римського. Так, 1245 р. Данило провадив політико-церковні перемовини з Апостольським престолом, які тривали до 1253 р. Їх результатом став хрестовий похід проти татар і коронація руського володаря Папою Римським. Крім того, мова йшла і про церковну унію з Римом і військову оборону папськими військами Галицького князівства. Наприклад, перше питання обговорюється у листах Папи до Данила «До всіх християн на Русі», «До світлого короля Русі», «До двох чеських ченців-домініканців», «До архієпископа Прусії та Естонії, апостольського легата в тому просторі». Листи свідчать про підтримку Папою Римським руського володаря Данила. Таким чином модель образу руського володаря постає в якості надзвичайно талановитого й успішного дипломата. Йому вдалося отримати протекторат Апостольського престолу, який визнав спадкове право роду Данила на всі території Галицько-Волинської держави. Крім того, військовим орденам, зокрема Тевтонському, було заборонено вступати у його землі. Таким чином влада руського володаря була визнана і в колі тогочасних європейських правителів.

Особлива грань образу Данила – його коронація 1253 р. у прикордонному містечку Дорогочин у присутності папських послів і багатьох правителів сусідніх держав. Данило отримав від папського легата королівські інсигнації, що означало його відмову від татарського «ярлика» і загальноєвропейське визнання Галицько-Волинської держави на міжнародному рівні. Важливо, що Данило пішов на це, розуміючи, що татари не забаряться з реакцією. 1255 р. татари вимагали від Данила підтримку в поході на Мендовга Литовського. Після участі в цьому поході Василька новий Папа Римський Олександр IV висловив своє невдоволення Данилові,

звинувативши його у зраді. Насправді то був політичний розрахунок руського володаря, його вимушена часткова співпраця з татарами задля порятунку своєї держави. Хоча вже 1259 р. вони вторглися у Галицько-Волинське князівство. На вимогу татар вийти їм назустріч в якості союзника і засвідчити відступ від Папи Римського, Данило прислав Василька. Згодом на Галицько-Волинські землі вторглися литовські війська. Тож у 1259–1262 рр. велич держави Данила почала занепадати.

Завершується формування образу Данила у панегірику на його смерть під 1264 р. Визначаються як наслідкові такі риси характеру володаря: доброта, хоробрість, мудрість, підноситься його заслуга у будівництві та оздобленні міст і церков. Наголошується на його великому братолюбстві, визначається роль Данила як другого після Соломона. Власне, постать Данила Галицького – це втілення символу справжнього християнського лицаря. Підноситься дипломатичний талант Данила, який вміло зберігав компроміс у стосунках із християнською Європою і монголо-татарською поганською Азією. Адже для нього головною метою було збереження національної самобутності очолюваних ним Галицько-Волинських земель. Модель образу Данила містить багато емоційних елементів, виявів внутрішньої глибини його політичних векторів, світогляду. Спостерігається тенденція показати і сучасникам, і нащадкам велич постаті володаря, масштабність його ідейної доктрини. Модель образу князя Данила – це модель правителя-героя, правителя-воїна, правителя-державника, а також глибоко віруючої особистості. Поряд із Данилом завжди його Небесні патрони й охоронці – архістратиг Михаїл, Святий Миколай, Іоанн Златоуст, на допомогу яких він здобувся своїм життям і діяльністю.

Модель образу князя Володимира Васильковича репрезентована у Волинській частині Галицько-Волинського літопису. Це символ князя-філософа, князя-мудреця, князя-мислителя. Вона твориться на базі останніх років життя смертельно хворого володаря. Визначальна характеристика постаті Володимира Васильковича – своєрідне «князя Володимира рукописание» – по суті його заповіт, в якому говориться: «Се азъ, князь Володимерь, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю

землю свою всю и города по своемъ животь брату своему Мстиславу, и столный свой городъ Володимиръ. Другую же грамоту напсахъ брату своему такую же, хочю и еще и княгинь своей псати грамоту такую же» [166, с. 394]. Будучи на смертному одрі, волинський правитель дбає насамперед про майбутнє своєї княгині. Він відправляє гінця до брата Мстислава, просячи цілувати хрест і обіцяти нічого в неї не забирати, не віддавати заміж силою, а лише з власної волі.

Постать Володимира Васильковича сформована суто у релігійній і світській площинах. Нічого не говориться про його військові перемоги і здобутки, проте наголошується на любові до полювання: «Бяшетъ бо и самъ ловче добр, хоробротъ, николи же ко вепре ви и ни к медвѣде не ждаше слугъ своїх, а быша ему помогли, скоро самъ убиваше всяки звѣр. Тѣм же и прослилъ бяшетъ по всей землѣ, понеже даль бяшетъ ему Богъ казнь не токмо и на одиныхъ ловехъ, но и во всемъ, за его добро и правду» [166, с. 396]. Підкреслюється добра слава князя у всій Руській землі, його визначна державницька діяльність. Чотири роки хвороби визначають Володимира як великого благодійника, який велику частину свого добра роздав бідним і жебракам: «И розда убогым имение свое: все золото и серебро и камение дорогое, а поясы золотыи отца своего и серебряные, и свое, иже бяше по отци своемъ стяжалъ, все розда» [166, с. 402]. Щедрість князя є його важливою рисою, як і постійна допомога нужденним, удовам, сиротам, за що люди називали його христоролюбивим.

Помер князь Володимир Василькович 1289 р. і був похований у володимирському храмі Пресвятої Богородиці. Модель образу Володимира Васильковича співмірна з постаттю апостола Іоанна за його добрий норев: «Царю мой благый, кроткий, смиренный, правдивый! Воистину наречено бысть тобѣ имя во крещеньи Иван, всею добродѣтелью подобен есь Ему. Многя досады приимъ от своихъ сродникъ. Не видѣхъ тя, господинен мой, николи же противу ихъ, злу некоторогоже зла воздающа, но на Бозѣ вся покладывая» [166, с. 408].

Важлива риса постаті князя – його святість. Після смерті володаря княгиня та єпископ вирішили перепоховати Володимира і відкрили його труну. Тіло покійного було нетлінним: «Сему же благоверному князю Володимерю, нареченому въ святом

крещении Иоанну, сыну Василькову, вложену въ гробъ, и лежа въ гробѣ тыло его не замазано от 11 дне месяца декабрия до 6 дне месяца априля. Княгини его не можаше ся втолити, но пришедши съ епископом Евсегениемъ и съ всем крилосом, открывши гробъ и видиша тѣло его цѣло и бѣло, и благоухание от гроба бысть и воня подобна арамат многоцѣнных, и тако чюдо видывше же прославиша Бога. И замазаша гробъ его месяца апреля въ 6 день, в среду Страстное недели» [166, с. 414]. Так автор показує чудо, притаманне образу, після смерті князя. Це відразу засвідчило можливість його канонізації, що й сталося згодом.

Образ Володимира Васильковича доповнюється його бездоганим портретом: «Сий же благовѣрный князь Володимѣрь возрастом бѣ высокъ, плечима великъ, лицемъ красен, волосы имья желты кудрявы, бороду стригый, руки же имья красны и ноги, рѣчь же бяшетъ в нем тольста, и устна исподняя добела. Глаголаше ясно от книгъ, зане бысть философъ великъ. И ловечь хитръ хороборъ. Кротокъ, смиренъ, незлобивъ, правдивъ, не мѣхдоимѣць, не лживъ, татѣбы ненавидаще, питья де не пи от возраста своего. Любь же имѣяше во всимъ, паче же и ко братьи своей, во хрестьном же челованьи стояше со всею правдою истинною, неличемѣрною, страха же Божия наполненъ, паче же милостыни подлежаще, монастыря набдя, чернѣць утѣшаа и вси игумень любовью приимая» [166, с. 408]. Він постає як людина мужня, сильна духом і розумна. Наголошується, що ніхто і ніколи не спостерігав у нього гордині, яка є гріхом. Князь завжди був смиренным. Його образ порівнюється з біблійним Давидом у каятті. Духовні цінності для Володимира Васильковича завжди важили більше, ніж матеріальні, а Царство Небесне було вагомішим, аніж земне.

Творець образу Володимира Васильковича наслідує Іларіона, звертаючись до свого сюзерена, як колись митрополит до Володимира Великого: «Востани от гроба твоего, о честная главо, востани, отряси сонъ, нѣси бо умерлъ, но спишь до обьщаго востания! Востани, нѣси бо вьмерлъ! Нѣсть бо ти умереть, лѣпо выровавшу во Христа, всему миру живодавча» [166, с. 410]. Важлива риса характеру Володимира – будівничий міст і церков, зокрема він заклав Берестя, Кам'янець. В останньому воздвиг церкву Благовіщення Святої Богородиці. Завдяки Володимиру в Більську

церкву було привезено ікони і книги. Він наказав у Володимирі розписати церкву святого Дмитрія. Загалом князь надавав підтримку багатьом церквам і монастирям. Це він відправив у Чернігів переписане ним самим апракосне Євангеліє, прикрашене сріблом і перлами.

Власне, модель образу Володимира Васильковича – це втілення і князя-правителя, і князя-книжника. Від нього Луцьке єпископство отримало у подарунок великий позолочений хрест із часткою животворящого хреста. Він наказав у Любомлі збудувати церкву святого Георгія, у Бересті – храм святого Петра.

2.2 Церковний тип моделі образу володаря

Церковний тип моделі образу правителя включає постаті князів, які здобулися на канонізацію. Сюди належить два підтипи. Перший – князі, які прийшли від язичництва до християнства, просвітившись новою релігією і переживши таким чином повну зміну своєї сутності. Це образи рівноапостольних Ольги і Володимира. Другий тип – князі, які були народжені вже у християнській вірі та віддали життя в її ім'я. Це страсотерпці Борис і Гліб.

2.2.1 Рівноапостольні Ольга і Володимир у «Повѣсть врѣмяньныхъ лѣтъ»: від язичництва до християнства

Образ княгині Ольги – єдине втілення повноправної жінки-правительки у києворуській книжності. О. Сліпушко наголошує, що він «був започаткований «Повѣстью врѣмяньныхъ лѣтъ». Тут він є первісним, а далі поступово перетворюється у міфологічний з художніми домислами та сакральним ореолом. «Біографічний час» Ольги дуже швидко став ототожнюватися з часом агіографічним, оскільки на основі історичних фактів виникли житія княгині, яка була канонізована» [192, с. 206].

Загалом модель образу княгині Ольги має різні наукові оцінки та інтерпретації. Так, свого часу М. Грушевський наголошував на тому, що образ правительки виріс

із «фігури суворої героїні, нелюдської, підступної месниці за свого чоловіка», який потім у книжності був замінений «образом «начальниці руських синів» у християнстві, релігії любови й пробачення, що так мало відповідає легендарному характерові» [45, с. 449]. В. Горський обстоював тезу про те, що у середньовічних текстах, зокрема літописних, наводяться переважно реальні історичні відомості про Ольгу, але «водночас рясніють фантастичними, подекуди анекдотичними вигадками» [37, с. 27]. Загалом літописні розповіді про жінку-правительку є результатом поєднання історичних, міфологічних, епічних та інших розповідей. Насамперед різного світоглядного спрямування, тобто язичницьких і біблійних. Проте літописець, осмисливши численні джерела, змодельовав образ Ольги у чітко визначених канонах християнського світогляду. Він репрезентував її як символ політичного і морально-етичного ідеалу великої правительки, а також істинної християнки, яка знайшла шлях до Бога сама і показала його іншим.

Автор розповідей про Ольгу у складі «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ» ставить собі за мету поєднати різноаспектні історичні відомості з державними засадами свого часу, тобто описати й оцінити правительку з позицій історичної ретроспективи і перспективи. Насамперед він робить акцент на такій рисі характеру Ольги, як мудрість, говорячи, що вона розумніша і мудріша за всіх інших людей. Це було вимогою і гарантом справжнього християнського правителя. Він має на увазі під мудрістю не лише Божу мудрість, просвітлення, а й життєвий досвід, талант управляти державою.

У літописі зафіксовано факт під 903 р., коли Ольгу привезли зі Пскова в якості дружини для князя Ігоря. Достеменно невідомо, звідки походить Ольга, проте для літописця важливо наголосити на її слов'янському походженні. Водночас Ольга виступає і валькірією. Подібно до варяга Олега, вона несе у своєму характері семантику «helgi» – жіноча іпостась вовка. Відтак, існують припущення, що Ольга походила з роду варягів, який жив у Псковській землі. Етапним у формуванні моделі образу правительки стало вбивство древлянами князя Ігоря та її помсти за чоловіка. Дискусійним є питання історичності здійснених учинків володарки. Численні

дослідження свідчать про наявність низки подібностей і паралелей зі стародавнім епосом скандинавів.

Так, перша помста Ольги древлянам ґрунтується на атрибуті землі, коли послів закопують живими у неї. Друга помста здійснюється на воді та вогні. Згідно з язичницькими уявленнями, які побутували у східних слов'ян, ґрунтовані на сильних культурах Сонця (вогню) і Води, це були дві головні сили, через які людина переживала очищення. Особливо значущою і завершальною є третя помста – кривава і неймовірно жорстока тризна. Ольга тут постає і як володарка, і як удова, і як наречена, до якої сватається древлянський князь Мал. Загалом це образ багатоаспектний і багатозначний.

Фактично «в усіх трьох помстах княгиня Ольга постає жорстокою, хитрою, підступною особою. Літописець не бачить у ній дружини, котра втратила чоловіка, не бачить і жінки, яка тужить через смерть свого чоловіка. У його розповідях про помсти Ольга постає як мстива валькірія, яка одна за одною здійснює криваві розправи з древлянами. Вони для неї – вороги, яким княгиня доводить силу своєї влади» [192, с. 207]. Слід звернути увагу на останній етап помсти, який здійснюється за допомогою зброї. Так, 946 р. Ольга разом зі своїм малолітнім сином Святославом здійснила похід на древлян, їхню столицю Іскоростень. Літописець з повагою до розуму княгині пише про її хитрощі при взятті міста, не виявляючи жодних засуджень. Сам сюжет є досить популярним у писемних джерелах. Так, мотив про пташок присутній у Біблії, у сюжеті про Самсона, який спалив поля філістимлян, а також у численних переказах і повістях про Александра Македонського, у скандинавських сагах про конунга Гаральда. Таким чином літописець підкреслює мудрість княгині, її здатність малими силами здійснити велику справу. А. Шайкін вважає, що «четверта помста Ольги – спалення Іскоростеня – випадає з казкового сюжету про сватання до неприступної царівни, але повністю пов'язується з логікою образу і характеру Ольги: вона і тут домагається свого хитрістю. Крім того, похоронний обряд, початий трьома помстами, виявляється ще не завершеним: птахи, яких Ольга просить у жителів Іскоростеня в якості данини, – це не тільки засіб підпалення міста, це знову загадка

– саме птахів кололи русичі під час поминального обряду. [...] Можливо, у цьому сюжеті можна вбачати слід казкового мотиву про жінку – володарку світу природи, якій підвладні звірі та птахи, які виконують її накази» [234, с. 96].

Базові сюжети літописних оповідей про помсти Ольги є переважно легендарними, основані на епічних настановах, спрямовані на повчальний аспект. Важливо, що жорстокість, підступність, войовничість володарки моделюються літописцем не як негативні характеристики, а як позитивні, спрямовані на здійснення справедливого і виправданого державного і морального суду. Адже руська правителька діє в ім'я утвердження великої ідеї – централізації Русі, що було запорукою її державного буття. Найбільш імовірним щодо історичності є факт походу Ольги на Іскоростень. Це не тільки продовження здійснених у Києві помст, а й важливий державний крок, спрямований на збереження єдності Русі, вияв державної політики княгині. У здійсненні цих вчинків модель образу Ольги вибудовується як такої, яка діє в ім'я Руської землі, виступає носителькою сили і непереможності князівського роду. Крім того, в образі володарки закладено ідею справедливої і необхідної помсти, бо покарання очікуватиме кожного, хто піде на злочин проти Русі. Такими злочинцями є насамперед древляни, які вбили великого київського князя.

Описуючи таку діяльність Ольги, літописець уникає прямих оцінок зробленого нею. Він дає зрозуміти, що княгиня діє згідно з родово-племінними звичаями про кровну помсту, які існували на Русі від найдавніших часів і були зафіксовані у «Правді Руській». А випадки покарання людьми носіїв влади і представників еліти були поширеним явищем під час суспільних катаклізмів. Урешті це набувало певного сакрального і таємниче-магічного значення, оскільки покарані виступали відповідальними за ті біди, які спіткали народ. Відтак, покарання було засобом відновлення суспільного благополуччя. Такі розправи над сильними світу цього мали величезний психологічний вплив на погляди і свідомість людей, набуваючи значення історичного. Тож автор оповідей про княгиню Ольгу жодним чином не критикує і не висловлює прямого засудження актів її помсти, а є

навіть прихильником. Він бачить вчинки володарки покликаними захистити єдність Руської держави й авторитет правителя.

Погоджуємося з думкою Л. Задорожної про те, що «княгиня Ольга, по суті, послідовно доводить не лише право Києва на першість серед племен, але й винятковість його у племінному союзі в тому сенсовому аспекті, що він перекриває своєю роллю цей союз як спілку між суверенними племенами» [65, с. 9]. Літописець описує та оцінює життя і діяльність правительки виключно у загальнодержавному ключі. Зроблене Ольгою приносить користь Русі, отже, воно є правильним і доречним, незважаючи на численні людські жертви. У його інтерпретації модель образу Ольги репрезентує втілення руського етносу молодій державі, відтак, створюючи її, насамперед наголошує на ролі княгині як державниці та будівниці.

Помста древлянам стає остаточним актом утвердження княгині Ольги на великому київському столі. Після того вона здійснює походи, спрямовані на централізацію Русі, зокрема, 947 р. – на Новгород. 955 р. відбувся славнозвісний візит руської правительки у місто Царгород, до імператора Костянтина, який «видѣвъ ю добру сущю лицемъ и смыслену велми» [173, с. 523]. Візантійський правитель насамперед відзначив такі риси характеру Ольги, як розум, краса, доброта. Літописець пише, що «удивися царь разуму ея» і сказав: «Подобна еси царствовать в городъ семь с нами» [173, с. 523]. На таку пропозицію Ольга відповідає, що вона язичниця і просить її охрестити. Грецький патріарх говорить їй: «Благословена ты еси в Руських князехъ, яко възлюби свѣтъ, а тму остави; благословити тя имуть сынове Русии и въ послѣдний родѣ внукъ твоихъ» [173, с. 523].

Літописець підкреслює, що Ольга була готова прийняти у своє серце нову істинну віру, тому з покорою і смиренням слухала християнські настанови. Вона отримала християнське ім'я Олена на честь матері Костянтина. Коли ж імператор Костянтин захотів одружитися з Ольгою, вона мудро відповіла, що тепер він – її хрещений батько, на що цар сказав: «Переклюка мя, Ольга» [173, с. 524]. Таким чином було визнано неабиякий розум Ольги. Будучи у Візантії, Ольга демонструє інший тип свідомості, подібний і рівнозначний їхньому. Літописець у моделі образу

правительки наголошує на такій її рисі, як розум, називає її «блаженною», адже вона прагнула мудрості Божої, а також підкреслює, що правителька була «добра лицемь», себто красива. Власне, у моделі руської володарки синтезувалися як краса духовна, внутрішня, так і гідна правительки поведінки. У постаті Ольги репрезентовано й суто жіночі риси, адже вона перебуває поза реальними військовими битвами, виступаючи натомість головною особою у перемовинах. Ольга відповідає візантійському імператорові таким же ставленням, змусивши присланих ним послів довго чекати на її прийом у Почайні, як вона повинна була чекати у Суді. Таким чином руська володарка виявляє свою незалежність, самодостатність і високий статус.

Літописець наголошує як на прийнятті Ольгою християнства, так і її намаганні навернути до істинної віри сина Святослава. Хоч він і не прийняв віру Христа, проте не забороняв іншим охреститися. У моделі образу Ольги важливою є здатність обороняти свою землю. Так, у літописній оповіді під 968 р. говориться, що Ольга залишилася в Києві з онуками, коли Святослав перебував у поході на Дунай, чим репрезентовано і материнський аспект у образі княгині. Померла велика руська володарка 969 р., заповівши поховати її за християнськими обрядами. Літописець записав: «Си бысть предътекущая христьянской земли аки дѣница предъ солнцемъ и аки заря предъ свѣтомъ, си бо сияше аки луна в нощи, тако си в невѣрныхъ человѣцхъ свѣтяшеся аки бисерь вѣ калѣ» [173, с. 532–533]. Насамперед він наголосив на тому, що Ольга стала предтечею руського християнства, тобто здійснила апостольський подвиг, принісши на свою землю нову віру. Вона омилася у святій купелі, скинувши гріховний одяг Адама й одягнувшись у нове вчення Христа. Літописець акцентує увагу і на факті канонізації Ольги, яка першою в Русі увійшла до Царства Небесного. А яскравим доказом на користь її святості є те, що тіло княгині протягом багатьох років залишалося нетлінним.

Модель образу княгині Ольги ґрунтується значною мірою на інтеграції в його структуру переосмислених біблійних концептів і творення до них киеворуських паралелей. Наприклад, візит руської володарки до Константинополя подібний до відвідин царицею Савеєю Єрусалиму, коли вона випробовує мудрого царя

Соломона загадками. Так, І. Данилевський наголошує, що «константинопольський патріарх, на відміну від легендарного правителя Єрусалиму, виявився не здатним пояснити прибувшій «цариці» (та й собі самому) її питання. Не розгадавши істинний смисл пропозицій Ольги, він змушений проти своєї волі виконати всі її бажання і визнати її мудрість [...]. У результаті візантійський імператор і давньоруська княгиня міняються «ролями» [49, с. 161].

Літописець свідомо інтегрує у модель образу Ольги цю паралель, порівнюючи її з царицею Савською. Визначальна риса характеру княгині – державницький і дипломатичний таланти, вміння гідно представити Русь у світі, просвітленість християнством, що завуальовує прояви її жорстокості й підступності, забарвлюючи їх у позитивні кольори. Натомість головним бачиться саме апостольський подвиг княгині Ольги. Будучи добре обізнаною з руськими обрядами і традиціями, вона виступає втіленням честі та слави Русі. У моделі її образу літописець акцентує увагу на державницькому розумі княгині, дотриманні нею канонів і норм князівської честі, моралі, принципів. Як наголошує А. Дьомін, «персоналогічна позиція літописця не змінювалася, чи говорив літописець про Ольгу-язичницю, чи про Ольгу-християнку: він виходив із передумови, що дотримання князем прийнятих законів та звичаїв служить честі князя та має державне значення, честь князя – це честь країни» [50, с. 34].

Образ Ольги як володарки і правительки-жінки репрезентує як модель її образу, так і важливі події в історії Русі. Вона сама виступає їхнім джерелом і носієм. Це яскрава і неповторна особистість, яка має власний характер, середньовічна «мудра діва». По суті літописець не протиставляє Ольгу-язичницю й Ольгу-християнку, не показує її внутрішньої еволюції чи суттєвих змін. Як наголошує А. Шайкін, «книжник-літописець постарався виткати новий християнський наряд, він накинув його на Ольгу, але під ним залишилася вся та ж «мудра діва». Змінити сутність складеного у фольклорі образу виявилось неможливим» [234, с. 100]. Вона завжди є мудрою і державною, це образ цілісний, із незмінною суттю.

Продовжувачем великого апостольського подвигу є онук Ольги князь Володимир Великий, який у «Повѣсти врѣмянныхъ лѣт» постає як взірцевий персонаж. Ігор Ісіченко наголошує, що він «репрезентував добровільне визнання себе – носія вищої державної влади на Русі («кагана») – слугою Небесного Царя» [80, с. 226]. Формування моделі образу цього правителя починається 973 р., коли почав князувати у Києві син Святослава Ярополк. Він вирушає проти Олега 977 р. й отримує перемогу. Олег гине під час втечі, а Ярополк забирає його землі. Отримавши звістку про це, Володимир спочатку втікає за море, потім 980 р. повертається до Новгороду з варягами. Він благородно попереджає Ярополка (подібно до того, як це робив його батько Святослав) про наступ і відправляє сватів до доньки полоцького князя Рогволода – Рогніди. Вона відмовляє йому, говорячи, що хоче вийти заміж за Ярополка, бо Володимир – син рабині Малуші, позашлюбний у Святослава. Це глибоко вразило честь і гордість Володимира, який перемагає і вбиває Рогволода і його синів, а Рогніду силою бере за дружину. Далі Володимир рушає на Київ, захоплює місто, вбиває Ярополка і бере його дружину-гречанку, вагітну на той час. Від неї народиться Святополк, якого літописець назве «оть греховнаго бо корене злый плодь бываесть» [173, с. 546]. Автор оповіді про Володимира досить критично ставиться до його гріха перелюбництва, розповідає про його дружин Рогніду – матір Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода і двох доньок, гречанку, яка народила Святополка, чешку – матір Вишеслава, другу чешку – матір Святослава і Станіслава, болгарку – матір Бориса і Гліба. А також мав князь багато наложниць, будучи «жонолюбцем», як біблійний цар Соломон.

Першим державним кроком Володимира як великого київського князя стало поставлення язичницьких кумирів на горі: Перуна, Хорса, Дажбога, Сімаргла, Стрибога, Мокош. Далі він здійснює успішні військові походи на ляхів, в'ятичів, ятвягів, радимичів, болгар та інші народи. Ця риса у моделі образу князя заслуговує на високі похвали літописця, адже він утверджує велич і могутність Русі. Проте головною заслугою князя називає його апостольський подвиг, утвердження християнства як державної релігії Русі. Літописець приділяє багато уваги прийняттю Володимиром рішення охрестити себе і державу, наголошуючи на його

розсудливості. Так, 986 р. до володаря прибули болгари магометанської віри, закликаючи повірити і поклонитися Бохмиту. Проте Володимиру не сподобався звичай обрізання, заборона вживати свинину і вживати хмільне. Після того він прийняв німців із Риму, віра яких йому теж не сподобалася. Те ж саме стосується і хозарських жидів. Наступною і визначальною стала зустріч із грецьким філософом. Він розкрив руському володарю таємниці християнського вчення, повідав про прихід Бога на землю, відповів на його питання щодо віри Христа. Володимир відразу виявляє глибокий інтерес до християнства і вбачає у ньому свою віру особисту й державну. 987 р. князь Володимир відправив послів у християнські країни, щоб вони дізналися і розповіли йому. Почуте від них стало визначальною підставою для прийняття князем і його державою християнства.

Під 988 р. міститься символічна оповідь про похід Володимира на місто Корсунь. Він узяв місто в облогу, не підкоривши. Тоді князь отримав звістку зі стрілою корсунянина Анастаса, аби він перекрив місту воду. Володимир дав обіцянку охреститися, якщо це допоможе. Будучи позбавленим води, Корсунь здався на милість руського володаря, який відправив сватів до сестри грецьких царів Василя і Костянтина. Вони погодилися одружити з ним Анну за умови хрещення Володимира, на що той відповів: «Яко азъ крестюся; яко испытахъ преже сих дний законъ ваш, и есть ми любовь, и вѣра ваша и служение, иже ми исповѣдаша послании нами мужи» [173, с. 584]. Після приїзду візантійської принцеси Анни Володимир осліп, розхворівшись на очі. Анна повідала йому, що тільки хрещення його вилікує, на що князь промовив: «Аще се истина будетъ, по истѣнѣ великъ Богъ крестьянскъ» [173, с. 585]. Далі відбувається хрещення корсунським єпископом руського володаря Володимира, після чого князь прозріває. Ці сліпота і прозріння символізують собою не фізичні речі, а духовні. Володимир прозріває, сповнившись нової віри. Його приклад наслідує і вся дружина князя. Літописець згадує про чутки, що князь охрестився ще у Києві чи Василеві біля Києва, адже і християнське ім'я його Василь. Таким чином він сам натякає про те, що розповідь про події у Корсуні є легендарною. Далі наводиться молитва «Вірую в єдиного Бога Отця,

Вседержителя», що утверджує Володимира в якості нового просвіченого християнством володаря.

Далі модель образу Володимира розвивається як будівничого церков. За його наказом у Корсуні було поставлено церкву святого Іоанна. Повернувшись до Києва, руський володар повелів звергнути всіх язичницьких ідолів, а киян і всіх мешканців Русі охрестити. Тут модель образу Володимира постає як князя, котрий просить Господа Бога бути милосердним до нових християн і відкритися їм. Після цього на місцях язичницьких ідолів постає церква Святого Василя. Зводяться храми у багатьох руських містах. Новий володар дбає про те, аби поширити освіту в Русі, віддаючи боярських дітей на книжне навчання: «Володимир же просвѣщѣнъ сам, а сынови его, и земля его» [173, с. 596]. Він закладає у Києві церкви та храми, а навколо нього на берегах річок Остер, Десна, Трубіж, Сула, Стугна – нові міста. Так, 991 р. було закладено церкву святої Богородиці в Києві, 992 р. засновано місто Білгород. Знаковим є постання міста Переяслава 993 р., коли у відкритому поєдинку руський юнак переміг печенізького воїна.

996 р. Володимир прийняв важливе рішення, виділивши на церкву святої Богородиці десяту частину своїх доходів: «Се даю церкви сей святыи Богородиць отъ имѣннѣя своего и отъ моихъ градъ десятую часть» [173, с. 600], від чого церква отримала назву Десятинної. На знак подяки Богові за свій порятунок від печенігів біля Василева Володимир заклав тут церкву святого Преображення. Таким чином вимальовуються головні риси в образі князя, як його глибока віра, милосердя, щедрість, любов до книг, допомога бідним. Він постає як володар, для якого керівництвом до дії є принципи з Євангелія, зокрема «Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть», «Продайте маєтності ваші і роздайте убогим», «Не зберігайте для себе скарбів на землі, де міль точить і злодії підкопують, але зберігайте собі скарби на небі, де ні міль не точить, ні злодії не крадуть».

Подібно до Соломона, він сповідує принцип «Хто дає убогим – Богові позичає». Тому за наказом Володимира при княжому дворі роздають їжу і монети біднякам, а хворим і немічним розвозять. Особливо князь любить свою дружину, про все радячись із нею, зокрема щодо питань, які стосуються розбудови держави,

війн, походів, законів. У моделі образу Володимира виділяється і така риса його характеру, як дипломатичний хист, вміння провадити мудру міжнародну політику. Свідченням цього є його мирне співжиття з сусідніми королями Болеславом Лядським, Стефаном Угорським, Андроником Чеським. Фактично образ Володимира наділяється всіма християнськими чеснотами.

У рік смерті великого князя Володимира вміщено панегірик на його честь, де говориться: «Се же увидѣвшѣ людѣе, и снидошася бещисла и плакашася по немѣ, бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя; и вложиша и въ гробъ мраморяни, спрятавшѣ тело его с палієм великим, блаженаго князя» [173, с. 607–608]. Для літописця Володимир подібний до Костянтина, який охрестив Візантійську імперію. Наголошується, що Володимир помер «во исповѣданіи добрѣмъ, покааньемъ расыпа грѣхы своя, милостинями, иже єсть паче всего добрѣи» [173, с. 608]. У модель образу Володимира інтегровано біблійні паралелі до постатей Соломона, Ізмаїла, Якова. Так, говориться, що у Володимира було дванадцять синів, так само, як у Якова й Ізмаїла. Число дванадцять символізує кількість колін Ізраїлевих, число коштовних каменів, які Мойсей поставив біля жертовника перед Синаєм, стільки дорогоцінних каменів на ризі первосвященика. А головне те, що дванадцять апостолів було в Ісуса Христа. Так модель образу Володимира зіставляється з постаттю Ізмаїла, сина Авраама. Як Рогніда не хотіла бути його дружиною, бо він – син рабині Малуші, так Сара наказала Аврааму прогнати Агарь.

Модель образу Володимира має чітку систему його морально-етичних цінностей. Правомірною є теза Л. Задорожної про те, що «літописець стоїть на тому, що моральна висота християнських заповідей, за умови слідування їм, виявляється запорукою висоти духовної в людині, а це наближає людину до Бога, творить її богоподібною. І те, що князь Володимир віддає перевагу в своєму житті загальному перед одиничним, веде його також до позитиву: «Жив Володимир за порядками діда і отця», оскільки стале, постійне завжди у свідомості людини має переваги над новим і сприймається як приєднання до суцього, а, отже, як пізнання, як урешті, «уміння слідувати за мудрістю предків» [65, с. 17]. Важливо, що позиції та

світоглядні засади князя й народу ідентичні. Повага автора до свого володаря ґрунтується насамперед на його глибокій християнській релігійності.

Якщо княгиня Ольга символізувала мудрість-хитрість, то суть моделі образу Володимира не можна визначити однією характеристикою чи якістю. Насамперед в його структурі спостерігається протиставлення князя-язичника і князя-християнина. Він остаточно, запровадивши християнство, перетворив Русь племінну на Русь державну. Володимир укріпив державу зсередини саме релігійною реформою. Його було канонізовано досить пізно, після 1240 р. у Новгороді у день його смерті 15 липня, коли князь Олександр Ярославич Невський отримав перемогу над шведами. Це складний і багатогранний, але єдиний і цілісний образ володаря Русі. Не відміну від попередніх князів-язичників, які загинули, Ольга і Володимир, прийнявши християнство, дожили до літнього віку і померли власною смертю, будучи канонізованими після смерті. Оксана Сліпушко наголошує, що «загалом спостерігається низка літописних кліше при характеристиці образів князів. Так, літописці витворили певний набір чеснот, які притаманні князю та представляють його як ідеал. Князь є сміливим і відважним воїном, для якого визначальними є категорії честі та слави, він патріот своєї землі, носій її традицій, будівничий, роздає милостиню, справедливий суддя. А головне, що князь є глибоко віруючою людиною, наділеною всіма християнськими чеснотами. Таким чином канонізується сам образ князя, що живе відповідно до християнських заповідей. Образ Володимира Великого є позитивним і фактично статичним. Від самого початку він подається у позитивному світлі, літописець відкрито не засуджує його негативних рис. Князь-язичник приймає рішення просвітитися християнством, що виправдовує всі його попередні гріхи» [192, с. 218].

2.2.2 Ідеальні моделі святих Бориса і Гліба у «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ»

Після смерті Володимира великий київський стіл посів Святополк, якого літописець назвав Окаянним за убивство рідних братів Бориса і Гліба. Моделі

образів двох останніх у «Повѣсти врѣмянныхъ лѣт» досить яскраві та випуклі, це ідеальні типи святих, які не знали етапу гріховності у своєму земному житті. Вони представлені під 1015 р. у літописній статті про жертвну смерть обох. У житіях цим образам приділено значно більше уваги, тоді як літопис обмежується притаманною йому лаконічністю.

1015 р. князь Володимир почав дуже хворіти. Не змігши сам виступити проти печенігів, він вислав Бориса. Печеніги втекли, не дочекавшись битви і молодий князь повертався до Києва, коли йому надійшла звістка про смерть батька. Глибоко засмучений Борис зупинився на річці Альта, військова дружина звернулася до нього із закликом зайняти київський стіл, проте його відповідь була така: «Не буди то мнѣ възняти руки на брата на старѣйшаго; аще отець ми умре, то сей ми будеть въ отца место» [173, с. 611]. Це відповідь, притаманна правителеві, який глибоко шанує родові норми старшинства. Він відмовляється захопити Київ, маючи велике військо, що характеризує його як особистість високо моральну і сповнену християнської покори і смирення. Тоді більшість воїнів покинули його, а залишилися тільки юні отроки. Дізнавшись про намір Святополка вбити його, князь-християнин молиться Богові: «Яко азъ мна раны готов и болѣзни моя предо мною есть» [173, с. 611–612]. Він апелює до постаті Ісуса Христа, який постраждав, так «и мене сподоби прияти страсть» [173, с. 612]. А. Шайкін наголошує, що «це вже перевищує те, що можна очікувати і вимагати від людини, князя; це вже шлях до Христа» [234, с. 144].

Будь-які політичні чи владні мотиви відходять на другий план. Борис навіть молить Бога простити його вбивцю. Поки убивці чекають біля намету, Борис співає псалми Богові. Це поведінка неординарна і для жертви, і для убивць. У його останній молитві він просить Бога за свого брата-вбивцю, що характерно для святого, а не звичайної людини. Відтак, модель образу Бориса відразу формується в якості ідеального правителя-святого. Це мученицька смерть – він покійно її приймає, після чого, як підкреслює літописець, прирівнюється до праведників, апостолів і пророків. Тіло Бориса було покладено у Вишгородській церкві.

Задумавши убити і Гліба, Святополк присилає до нього гінця зі звісткою про те, ніби хворий князь Володимир кличе його до себе. Модель образу Гліба сповнена

такого ж смирення і покори. Наївний і чесний Гліб приймає на віру слова брата і вирушає у дорогу. На шляху до Києві його кінь спотикається, що вважалося поганою прикметою, знаком необхідності повернення. Тоді ж до Гліба прибув гінець від Ярослава, який приніс звістку про смерть Володимира і вбивство Бориса Святополком. Зі сльозами горя Гліб звертається до Господа Бога: «Луче бы мне умрети с братомъ, нежели жити в свѣтѣ семъ прелестнемъ» [173, с. 615]. Це підштовхнуло Гліба також прийняти смерть услід за братом. У моделі образу Гліба це рішення про смерть є добровільним і покірним. Незабаром його тіло було покладено в церкві у Вишгороді, де й Бориса.

В інтерпретації літописця моделі образів Бориса і Гліба є фактично ідентичними. Насамперед у їхніх характерах наголошується на тому, що вони, прийнявши жертвну смерть, стали оборонцями і заступниками Руської землі, це моделі образів святих воїнів. Крім того, вони володіють даром зцілення. Так, люди, які приходили на поклон до них, виліковувалися від хвороб душі й тіла. Вони «єста заступника Руськой земли, и свѣтѣльника свитюща выну и молящися ки Владыци о своих людехъ» [173, с. 617]. Моделі образів цих святих правителів обрамлює панегіричне слово на їхню честь, де Борис і Гліб постають як страстотерпці Христові, святі оборонці Руської землі, вірні служителі Господа, наділені мудрістю святих – «богомудрии». Подібно до сонячного проміння вони осявають Руську державу, що стало можливим через те, що вони прийняли Заповіді Божі до своїх сердець і просвітили душі власні, а потім й інших людей.

Моделі образів Бориса і Гліба вимальовуються у протиставленні до постаті князя Святополка – людини самовладної, підступної, здатної на злочинне вбивство. У контексті постатей Бориса і Гліба утверджується думка про те, що Господь дає владу тому, кому Він захоче. А ще вибір правителя Господом для кожної держави визначається тим, чи богоугодне життя ведуть її мешканці. Так, у випадку, якщо Богові сподобається якась земля, то Він посилає їй праведного і достойного князя, котрий підтримує правду і справедливий суд: «Аще бо князи правдиви бывають на земли, то много отѣдаются согрѣшения» [173, с. 620]. Власне, таким чином укотре репрезентується теза про освіченість влади Богом. Носієм такої влади виступає

Ярослав Володимирович. При моделюванні образів Бориса і Гліба синтезовано реальні історичні факти та їхні художні інтерпретації. Вони виступають носіями ідеї подвигу громадянського і релігійного. Князі прийняли смерть добровільно для того, щоб залишитися вірними родинним, громадянським і феодальним нормам. Їхня жертва принесена в ім'я миру на Русі, для уникнення міжусобиць у боротьбі за владу.

1072 р. мощі Бориса і Гліба було перенесено у спеціально збудовану для цього церкву. Митрополит засумнівався в їхній святості, але побачив тіла покійних князів нетлінними, і всі сумніви назавжди розвіялися. Коли рака Гліба застряла у дверях, народ проголосив «Господи, помилуй!», і вона пройшла. Очевидно, Борис і Гліб були канонізовані досить швидко, адже вже під 1093 р. князі згадуються в якості святих. 1115 р. у 100-літню роковину їхньої смерті було збудовано кам'яну церкву і вдруге перенесено мощі святих мучеників. Символічним є і те, що тіла братів залишилися покоїтися у Вишгороді, бояри якого вбили Бориса. Власне, це символічний мотив, адже святі прибувають на те ж місце, де було вчинено злочин проти них. Таким чином вони перекривають зло.

Моделі образів Бориса і Гліба у складі літопису стали новаторськими для тогочасного середньовічного світогляду. Адже вони діють так, як не було притаманним жодному князеві до них. Правомірно наголошує А. Шайкін, що «новий ідеал служить тим же цілям – благу Руської землі, але його утвердження стало можливим тільки в системі християнського світогляду».

У той же час, Борис і Гліб – це руський внесок у загальнохристиянські цінності, й не випадково, що саме їх пошанування було підтримано всією церквою – такого елемента раніше Русі, здається, не зміг запропонувати ніхто. Королі-мученики були у християнській Європі, але саме руські князі виявили особливо значущий аспект у цій ситуації – фізичне непротивлення і молитви за злодія перед Всевишнім» [234, с. 148]. Погоджуємося з думкою О. Сліпушко про те, що моделі образів Бориса і Гліба, Ольги і Володимира репрезентують формування «русського релігійного типу святості, що генетично пов'язаний із загальнохристиянськими початками, візантійською спадщиною, але має низку індивідуальних рис. Так, для

Візантії характерними були сакральна урочистість, пишна краса священнодійств, що відображала непорушну дійсність. Етичний елемент тут перебував на другому місці, а на перший план виступало естетичне начало як своєрідне дзеркало «небесної ієрархії». На Русі ж християнська духовність характеризується посиленням євангельського елемента, у центрі перебували любов, милосердя, служіння людям» [192, с. 154]. Такий руський тип святості представлено в образах святих-страстотерпців Бориса і Гліба й рівноапостольних князів Ольги і Володимира.

Висновки до розділу 2

Для історико-філософського характеру моделі образу правителя у середньовічних літописах притаманним є поєднання історичного й філософського начал, які репрезентуються у художніх аспектах та інтерпретаціях. Структура історико-філософської моделі образу середньовічного правителя представлена двома типами. Перший – світський, який містить образи правителів – державних діячів, у характерах яких домінує ідея влади. Тут виділяємо два підтипи: князі-язичники та князі-християни. До першого належать образи Кия, Щека і Хорива, Олега Віщого, Ігоря, Святослава. До другого – Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича, Ігоря Новгород-Сіверського, Данила Галицького, Володимира Васильковича Волинського.

Другий тип – церковний – канонізовані князі, включені до пантеону руських святих. Визначальною в їхніх характерах є ідея присвяти життя Богові й державі. Це канонізовані князі Ольга, Володимир Великий, Борис і Гліб. Тут виокремлюємо два підтипи. Перший – синтетичний – князі, які від язичництва прийшли до християнства і після смерті були канонізовані. Це постаті Ольги і Володимира Великого. Їх було канонізовано за апостольський подвиг. Такий результат передбачає глибоку еволюцію характерів правителів, перелаштування їхньої свідомості з язичництва на християнську віру і світосприйняття. Другий підтип – князі, які були християнами від народження – святі Борис і Гліб – страстотерпці.

Першими у «Повѣсти врѣмянныхъ лѣт» є образи легендарних князів-засновників Києва – Кия, Щека, Хорива і сестри їхньої Либідь, які репрезентують фактично єдиний узагальнений образ князя-фундатора, князя-засновника, першовідкривача стольного граду. Модель образу Олега досить складна за своєю наповненістю – язичник, який толерантно ставиться до християнства. Перебування між двома вірами зумовило його конфлікт із поглядами язичницьких волхвів і як результат – смерть, яку вони напроорокували. В інтерпретації літописця, Олег Віщий прийняв це пророкування у розум, а не серце, хоча саме серце, згідно з середньовічними критеріями, було тим началом, яке давало правильні вказівки. Його військові здобутки і перемога над Візантією поставлені на другий план поряд із гординою і непокою. Постать князя Ігоря є прикладом правителя, здатного на нерозумні й непродумані вчинки. У його образі закладено мораль про те, що князь, як батько, повинен дбати про своїх підданих. Натомість Ігор, збираючи данину, перейшов межі дозволеного і у результаті був ганебно вбитий древлянами. Загалом образи Олега й Ігоря певною мірою споріднені між собою подібностями у біографії, війнами з різними підкореними племенами, смертю через гординю – один із найбільших християнських гріхів.

У структурі моделі образу князя Святослава синтезувалися книжна літописна й усна епічна традиції. Це яскравий киеворуський етнічний тип, який втілює ментальні риси українсько-руського народу. Загалом усі названі вище моделі образів князів у літописі об'єднані культом воїнської честі, героїзму, рицарства. Це модель образу володаря-героя, достойного керманича народу і державного правителя. Усі вони успішні воїни, підкорювачі земель, розширювачі кордонів Русі. Для Олега, Ігоря і Святослава вершиною військової діяльності стали походи на Константинополь. Цікавим є те, що вони гинуть не своєю смертю після походів на Візантію – це кара Божа князям-язичникам за антихристиянські вчинки.

Модель образу князя Ярослава Мудрого еволюціонує з розповіді про жертвну смерть Бориса і Гліба і його помсту за братів. У постаті Ярослава втілено ідею про те, що Бог сам визначає, кому дати владу. Якщо йому сподобається певна земля, то Він посилає їй праведного і благовірного князя, прикладом якого виступає Ярослав.

Він обстоює справедливий суд і правду, продовжує справу Володимира щодо утвердження християнства на Русі, відзначається начитаністю, мудрістю, є великим дипломатом і визначним міжнародним діячем. Модель образу Володимира Мономаха визначає ідея єднання зусиль киеворуських князів у боротьбі з половцями. Він символізує ідеального середньовічного володаря і лицаря-воїна, кожен похід якого на половців має яскраво виражені риси хрестового походу. Перемоги військ Мономаха над половцями репрезентовано як прояви благодаті й ласки Божої, даної Володимирі як богообраному князеві.

Модель образу князя Ізяслава Мстиславича у Київському літописі є втіленням християнського князя-лицаря. Це князь, який посів великий київський стіл з волі мешканців столиці, він другий після Ярослава Мудрого призначив на посаду митрополита русича – Кліма Смолятича. Централізуючою і консолідуючою постаттю Галицької частини Галицько-Волинського літопису є Данило. Це князь-герой, дипломат, будівничий міст, коронований Папою Римським володар Русі. Модель образу Данила Галицького формує структуру цілісної історично-біографічної розповіді про нього. Автор репрезентує модель образу Данила через його героїчну військову діяльність і мирну мудру політику. Він – символ ідеального князя-рицаря, князя-героя. Модель образу Володимира Васильковича у Волинській частині літопису є цілком протилежною, вона сформована суто у релігійній і світській площинах.

У модель образу княгині Ольги – єдиної жінки-володарки – інтегровано переосмислені біблійні концепти, на основі яких творяться киеворуські паралелі. Визначальна риса характеру володарки – державницький і дипломатичний таланти, гідне представлення Русі у світі, просвітленість християнством. Це завуальовує прояви її жорстокості й підступності під час помсти за смерть Ігоря, забарвлюючи їх у позитивні кольори. Головним для літописця є апостольський подвиг княгині. У моделі образу Ольги акцентується увага на державницькому розумі, дотриманні канонів і норм князівської честі й моралі.

У моделі образу князя Володимира Великого також визначальним є його апостольський подвиг, прийняття християнства як державної релігії Русі.

Володимир постає в якості правителя, котрий просвітився сам і приніс світло істинної віри у свою державу. Також у характері Володимира наявна така риса, як спорудження міст, церков і храмів. Він – володар-будівничий. Головними характеристиками образу князя є його глибока віра, милосердя, щедрість, любов до книг, допомога бідним, використання в якості керівництва до дії принципів із Євангелія. Якщо княгиня Ольга – символ мудрості-хитрості, то суть моделі образу Володимира зумовлюється цілою низкою характеристик. У структурі цього образу протиставляються язичник і християнин. Це складний і багатогранний, проте єдиний і цілісний образ володаря Русі. Не відміну від попередніх князів-язичників, які загинули, Ольга і Володимир, ставши самі християнами і просвітивши Русь, дожили до літнього віку і померли власною смертю, будучи незабаром канонізованими.

Образи князів Бориса і Гліба – цілком новий тип для середньовічної свідомості. Так, визначальна характеристика постаті Бориса міститься в його останній молитві-проханні до Бога за свого брата-вбивцю, що притаманно виключно для святого, а не звичайної людини. Модель образу Бориса відразу формується в якості ідеального правителя-святого, який іде на мученицьку смерть. Покірно прийнявши її, він прирівнюється до праведників, апостолів і пророків. Ця покора – вияв переконання, що краще померти, ніж піти проти брата свого. Наслідуює шлях брата і Гліб. Загалом моделі образів Бориса і Гліба є фактично ідентичними. Головним у їхніх характерах є прийняття жертвовної смерті й перетворення на оборонців і заступників Руської землі, це моделі образів святих воїнів, які також володіють даром зцілення.

Загалом образи «Літопису Руського» репрезентують суто руський етнотип володаря. Його специфіка полягає у тому, що тут зроблено акцент на відображенні суспільно-політичних засад того володаря, котрий був фактичним замовником літопису. Крім того, образ правителя віддзеркалює і світогляд автора-книжника. У моделі образу очільника і лідера вимальовується певний набір рис і чеснот. Насамперед він – державник, рицар, воїн, герой, а також мислитель і філософ. Вагома риса руського етнотипу володаря – це наповненість його внутрішнього світу

і гами почуттів, емоцій цінностями християнськими, які синтезуються з руськими. На цій основі постає світогляд особистості епохи Середньовіччя.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ОБРАЗУ ПРАВИТЕЛЯ У ЛІТОПИСАХ БАРОКО

3.1 Індивідуалізація гетьмана у літописі Самовидця

Українська барокова література, зокрема літописна, витворила свою модель образу правителя – національну за характером, патріотичну за місією і покликанням. Створена мистецтвом слова інтерпретаційна модель лідера відіграла ключову роль у становленні ідеї української державності та виробленні державницького спрямування її письменства. Це був час, коли українська література все більше входить у загальноєвропейський контекст, піддається його впливам, зокрема засвоює й адаптує різні концепції правителя. Визначальними аспектами при їх формуванні стають поширена на той час ідея «руської нації», основана на традиціях княжої Русі, та православна віра українського народу. Козацтво як головна діюча і творча сила доби Бароко доповнило їх власним розумінням, зокрема визначило ідею свободи як головну. Крім того, ідея гетьманування загалом і правителя зокрема набуває певного сакралізованого змісту, бачиться як дарована Богом. І хоч булаву на той час гетьману вручав цар, але український керманіч розглядався як обраний Богом. Загалом козацького гетьмана-володаря наділяють такими рисами, як відданість публічному благу, релігійність, патріотизм, щедрість, мужність. Володар-гетьман у літописах – суверенний правитель, якого народ може позбавити влади. Носій влади – володар – уповноважений народом, наділений правом реалізувати колективну волю, а не індивідуальну.

Козацькі літописи продовжили і розвинули традиції середньовічної моделі образу правителя, доповнивши її сарматською концепцією, згідно з якою всі землі Русі-України є Сарматією, тезою про «шапку Мономаха», що була надіслана руському володарю самим візантійським імператором Костянтином Мономахом. Сарматська концепція володаря ґрунтується на розумінні давності й спадкоємності влади. Ця традиція була розвинена у Густинському літописі й «Синописі», де

найбільша увага приділена образам князів Володимира Великого як фундатора самодержавного правління, творця держави, а також Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Літопис Самовидця започаткував традицію суто козацького літописання. Його історична достовірність є досить дискусійною, оскільки всі події та представлені в їхньому контексті моделі образів правителів репрезентуються з огляду на інтереси козацької старшини. І. Франко назвав літопис Самовидця важливою пам'яткою XVII ст., постання котрої інспірувала Хмельниччина [220]. Вчений одним із перших наголосив на літературній вартості твору та його ролі у формуванні козацької моделі національного керівника. Присутня тут інтерпретаційна модель образу правителя основана на оцінках автором тогочасних подій. Його головним завданням автора є акцентувати увагу на постаті Б. Хмельницького, актуалізації здобутих ним прав і свобод. Образи гетьманів утверджують ідею автономного статусу України.

Концепція образу Б. Хмельницького відштовхується від утвердження думки про те, що головна причина повстання українського народу – це гніт із боку Польщі – політичний, релігійний, економічний, культурний. Говориться і про колоніальну політику російського царизму щодо України. І. Ісіченко пише, що головною причиною війни визначається особиста кривда, заподіяна Хмельницькому шляхтичем Чаплинським, «вводиться характерний бароковий концепт, побудований на невідповідності між скромними вимірами особистого конфлікту та його фатальними наслідками для всієї держави» [82, с. 281]. А сам Самовидець ось як пояснює це: «Натрапили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, котора вся землі Полскої начинила біди, а тим способом» [123, с. 281].

Автор прагне до об'єктивного опису подій. Постать Б. Хмельницького є для нього втіленням ідеального правителя, позитивно оцінюється його військова і дипломатична діяльність. Самовидець не акцентує уваги на тому, що гетьман став лідером народних змагань, які трансформувалися у національно-визвольну війну проти Речі Посполитої. Загалом постать Хмельницького вимальовується переважно у контексті подій. У літописі є тільки дві безпосередні характеристики гетьмана. Так, на початку автор пише: «В Чигирині місті мешкал сотник Богдан

Хмельницький, козак расторопний в ділах козацьких воєнних, и у пісмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучій» [123, с. 47]. Друга характеристика стосується ради в Переяславі на початку 1649 р., де наголошується на пихатості гетьмана, яка завадила пошуку компромісу з королем: «Так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницкого пройшла, же морахи різніє отзивалися з приязню и подарки присилали, бо послове от его царського величества в Москви, от господарей волоского, мулянского з великими подарками почали приходити, що до болшого заутрення и пихи гетмана Хмельницкого побуждали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил» [123, с. 56]. Водночас Самовидець схвально відгукується про Хмельницького за порятунок короля Яна Казимира від полону татар під час Зборівської битви: «Однак же и гетман Хмельницькій того не зичил, жеби міл ся достати монарха християнській в руки и в неволю бісурманскую» [123, с. 58].

Загалом у літописі Самовидця модель образу Б. Хмельницького ґрунтується на високій оцінці його політичної діяльності, проте стриманих відгуків про нього як військового діяча. Певно, це було зумовлено тим, що гетьман спирався на широкі верстви простого люду, а літописець був виразником інтересів козацької еліти. Відтак, він моделює образ гетьмана, виходячи насамперед із власних позицій, а вже потім керуючись історичною правдою, не дотримуючись принципу повної об'єктивності у характеристиці постаті гетьмана, будучи по суті противником участі посполитого люду в масштабних політичних акціях.

Поряд із постаттю Б. Хмельницького Самовидець репрезентує й образи інших гетьманів, представляючи насамперед вектори мислення діячів проросійської орієнтації. Так, у негативному ключі представлено образ гетьмана Івана Виговського за його пропольську діяльність. Самовидець пише, що політична кар'єра І. Виговського почалася завдяки підтримці Хмельницького, коли він урятував його з татарської неволі та призначив писарем. Завдяки Богдану Виговському став політичним володарем, але з часом колишній писар це забув. Відтак, Самовидець характеризує Виговського як такого, чия «нешчасливая заздросць албо хтивость уряду тоє справила, же з старшини не один того соби

зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явне доказовати, тое умислили и намовили, якого молодого лити Хмельницького, жеби от того уряду отмовлялся, здаючи оний» [123, с. 75].

Фактично постать Івана Виговського як володаря ґрунтується на тезі про його неправомірний прихід до влади. При цьому літописець апелює до об'єктивності, наводячи факти незаконного захоплення ним гетьманської булави, описує, як Виговський на чолі з козацькою елітою «упросили молодого Хмельницького, жеби при нем зоставали булаву и бунчук, а як у войско виходити, жеби з рук и двора Юрія Хмельницького тое отбирал (Виговский), а пришовши з войска, знову тое отдавал до рук Хмельницького. На що любо ся вимовлял Виговский усти, але серцем шукал того способу, – як би тое цилком опановати» [123, с. 76]. За Самовидцем, І. Виговський бореться за владу після Богдана Хмельницького, яка має відійти Юрію Хмельницькому. При цьому літописець наголошує, що він навіть не українець за походженням, а поляк. Виговського автор літопису характеризує як такого, що, заручившись підтримкою поляків, знайшов «диру, которою би міли влізти в той уряд гетьманства и опановати, – и дал такую рацію полковникам и всему войску на той раді зростаючим, якоби покору свою показуючи Виговській козакам: просит о позволене усеґо войска – як оному на листах свій титул писати при тих клейнотах» [123, с. 76]. Самовидець акцентує на такій негативній рисі гетьмана, як єзуїтська підступність, яка підкупує народ: «а чернь яко прості люди, позволили ся оному так писати» [123, с. 76]. Він вважає, що для народу краще мати наступником Богдана його сина Юрія, а не Виговського, що є досить суб'єктивною думкою.

І. Виговського у літописі Самовидця представлено як політичного інтриганта, бо він хоче «оторватися от царського величества а знову зґоду брати з королем полским» [123, с. 76]. Отримавши владу Виговський, пише Самовидець, вів таємні переговори з кримським ханом, а також інтригував із «царським величеством» ніби «проти ляхов оних затыгаєт» [70, с. 78] і чинив в Україні братовбивчу громадянську війну: «всіх вистинали и самого Пушкаря стяли, же

мало хто з того войска живим вийшов, и Полтаву доценту Виговский спустошил» [123, с. 78].

Самовидець протиставляє образи гетьманів І. Виговського і Б. Хмельницького, мовляв, перший провадив шкідливу для українського народу політику. Це автор вважає причиною багатьох військових поразок гетьмана і його падіння. Він був переможений, коли «гетман Виговській вийшов під Білу Церкву, хочаби полки купити, але оному послушенства не отдавали; бо молодий Хмельницькій Юрій вишов до войска, до котрого ся привернули всі полки з волостми и Сірко з запорожцями» [123, с. 82]. Літописець стоїть на тому, що завершення шляху І. Виговського як володаря було ганебним і безславним. Така модель образу гетьмана – суб'єктивна й упереджена, викликана орієнтацією Виговського на польський протекторат. Натомість історичні джерела репрезентують І. Виговського як такого, хто значно розбудував Козацьку державу, виступив ініціатором незалежної України. Свідченням таких його спроб є Зборівський договір, який ґрунтувався на ідеї Великого князівства Руського, що з часом була покладена в основу Гадяцьких пактів 1658 р. Самовидець замовчує, що Гадяцькі пакти денонсували Переяславську угоду 1654 р. і Козацька держава розірвала союз із Москвою як єдиним військовим союзником.

Також про суб'єктивний характер моделі образу Виговського свідчить і те, що Самовидець замовчує послідовне відстоювання гетьманом православної віри. Виговський стояв на тому, що влада володаря буде сильнішою, якщо він підтримуватиме православну церкву і митрополита. Також Виговському притаманна повага до національної освіти – важливої умови розвитку Гетьманщини. Самовидець фактично ігнорує це, репрезентуючи модель образу І. Виговського як таку, що не відповідає дійсним історичним фактам і відомостям. Це свідчить про те, що моделювання образів правителів у літописі переважно ґрунтується на особистих поглядах і позиціях автора. Те, що Самовидець замовчує чи ігнорує такі факти з біографії та діяльності І. Виговського свідчить, що сам автор не підтримував ідею князівства Руського, за яку змагався гетьман. Самовидець порушує принцип об'єктивності й тоді, коли дипломатичні відносини

гетьмана Виговського з Річчю Посполитою характеризує як спрямовані на цілковите підкорення їй України. Насправді І. Виговський відстоював потребу відновлення того устрою у Польщі, який існував тут до війни Б. Хмельницького.

Фактично гетьман Виговський виступав за союз (конфедерацію) трьох народів – українського, литовського, польського – при забезпеченні рівних прав усіх. Так само не об'єктивними є звинуваченням Виговського Самовидцем у підступному захопленні гетьманської булави. Насправді володар виступав прихильником вільних виборів Козацької держави.

Загалом Самовидець у своєму літописі моделі образів правителів Івана Виговського, Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного творить як суто негативні. Це було зумовлено його індивідуальною орієнтацією переважно на російський протекторат. Автор відходить від історичної реальності й керується при цьому власними антипольськими позиціями. Самовидець репрезентує себе в якості виразника інших ідеологічних переконань, які виявляються у творенні моделей образів Якова Сомка, Івана Золотаренка, Івана Богуна суто в позитивному аспекті. Така оцінка зумовлена тим, що ці гетьмани виступали за протекторат Москви й автономний статус Гетьманщини, що було співзвучно з думками самого автора.

Перша згадка про гетьмана Якима Сомка у літописі Самовидця датується 1660 р. Його прислав Б. Хмельницький у Переяслав як наказного гетьмана, який «одержал щире при его царському величеству» [123, с. 84]. Самовидець моделює образ гетьмана, основуючись на принципах ідеалізації. Так, він підкреслює, що його діяльність сприяє отриманню «Задніпрям» політичної стабільності. Метою цього є Сомкова «рада», де «гетманом його козаки учинивши, присягали ему» [123, с. 84]. Коли козацтво намагалось зробити цю раду легітимною, Запорозьке військо збунтувалося, бо «запорожці собі гетмана Брюховецкого звали, а полковник нижинский Васюта собі гетманства хотіл і не слухал Сомка гетмана» [123, с. 84]. Єпископ Мефодій наважився на наклеп про Сомка цареві, мовляв він «по орду посилает, хотячи змінити, що була неправда» [123, с. 84–85].

Прагнення Я. Сомка стати законним гетьманом зіштовхується з перешкодами І. Брюховецького, козацької еліти, вищого духовенства, царських воєвод. Незважаючи на це, Самовидець підтримує Сомка. Він моделює його образ, виходячи з того, що виступи проти нього були антизаконними. Мовляв, Ю. Хмельницький не мав такого права. Образ Сомка постає як популярного у козацькому середовищі. Літописець засуджує Ю. Хмельницького за «велику війну», яка «сточилася з обох сторін», і в якій «Хмельницький люд погубил и табор зовсім утратил» [123, с. 86]. Водночас він звеличує Якіма Сомка, бо «військо козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровья свого, ишол з войском, и добрим приводцею був, хотіли учинити совершенним гетманом» [123, с. 86].

У інтерпретації Самовидця, Сомко постає як такий, чия діяльність представлена гідними справами. Але у відповідальний момент його зрадили писар, князь Г. Ромодановський, ніжинський полковник Василь Золотаренко (Васюта) і врешті І. Брюховецький. Самовидець пише: «[...] запорожськіє козаки в раді своей самоволно Брюховецького украинским огласили гетманом и письменно его царському величеству рекомендували» [123, с. 87]. Після цього образ Сомка моделюється опосередковано, через призму постатей В. Золотаренка й І. Брюховецького. Самовидець наголошує, що він пояснив причину втрати Яковом Сомком влади, своєї нездатності гетьманувати.

Модель образу гетьмана Івана Брюховецького є неоднозначною. Поки гетьманом був Я. Сомко, він оцінював його позитивно, а коли цю посаду обійняв І. Брюховецький, то не давав схвальної оцінки останньому. Особливо підтримує Самовидець його повстання проти Росії, коли політичний та економічний гніт із її боку поставив під загрозу існування Гетьманщини. Акцентування на цій рисі характеру володаря свідчить про те, що й літописець чітко усвідомлював ту грань, яку Росія не повинна переходити. Так модель образу гетьмана ґрунтується на розумінні ним відносин між Україною й Росією як повноправними державами. Постать Брюховецького витворюється в контексті аналізу автором політичної роздробленості України, причин її нестабільності. Усе це автор вважає результатом боротьби за гетьманську булаву, зокрема Івана Брюховецького. Він

був обраний у часи гетьманування Ю. Хмельницького та Я. Сомка без його волі. Так сам Брюховецький своєю діяльністю викликав протистояння.

На першому етапі гетьманування Брюховецького літописець наголошує, що перемоги над суперниками він отримує переважно шляхом приватним, а не державним: «Брюховецькій ліпшую ласку з запорожцями міл у его царського величества, а то за старанієм єпископа Мефодія, котрого Брюховецькій запобігл подарунками и обетницами розними» [123, с. 89]. Самовидець сумнівається у легітимності гетьмана Брюховецького, наповнюючи таким чином модель його образу негативними рисами, літописець акцентує у характері володаря на неправочинності його кроків у отриманні влади. Надалі модель образу Брюховецького ґрунтується на рисах негативних, відсутності добра і справедливості. Він керується тільки ідеєю влади, використовує для цього інших людей. Самовидець стоїть на позиціях морального засудження такого володаря, бо «гвалтом, – як каже Сомко, гетьманство Брюховецькому дано» [123, с. 90]. Найбільш негативною рисою образу Брюховецького подається причетність до страти Сомка. Так модель образу І. Брюховецького є по суті своїй тоталітарною, супротивною демократичним засадам Гетьманщини.

По-іншому моделює Самовидець образ гетьмана Петра Дорошенка. Насамперед наголошує, що спочатку він «був асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетьманство и солтана переєднал. Котрого руку солтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, сказав Опару взяти, а Дорошенка гетманом казакам» [123, с. 98]. Йому притаманні риси неординарної та непересічної особистості, які загалом формують образ талановитого державного діяча. При цьому відзначається відмінність образу Дорошенка від інших гетьманів, що полягає у незалежності його дій. Суто в негативному ключі змодельовано образ гетьмана Дем'яна Многогрішного, який «будучи наказним гетманом от Дорошенка за тоє поставлен, же он найпершей отступил от Брюховецького» [123, с. 106]. Самовидець вважає, що Д. Многогрішний здобув гетьманську владу незаконно, без справжніх виборів, що різко засуджує. Платою за це автор вважає події приватного життя

Многогрішного, що є Божою карою за те, що він самочинно захопив владу. Самовидець фіксує факт піддання анафемі Вселенським Патріархом гетьмана Многогрішного, який «в пиху вознесшися, легце собі тоє поважил, еше ся срожачи, але зараз оново Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию зломал» [123, с. 110].

Подібно характеризує Самовидець і постать гетьмана Івана Самойловича та його послідовників-синів. Він критикує велику пиху гетьмана, його неповагу до побратимів, страх, духовну малість. Автор вважає, що його поразка, втрата влади, сибірське заслання стали справедливою Божою карою за все це. Позитивною є модель образу гетьмана Михайла Ханенка, аналіз його діяльності. Загалом моделі образів гетьманів свідчать про те, що перша частина літопису була створена на замовлення І. Самойловича. Це підтверджується наявністю негативних аспектів у його характері тільки після втрати ним влади. Далі Самовидець намагається репрезентувати позицію Івана Мазепи. Відтак, усі подальші моделі образів витримані згідно з цим, зокрема суто негативною є оцінка постаті Самойловича. Під 1687 р. фіксується факт приходу до влади Івана Мазепи, що репрезентується як повернення стабільності, вихід із Руїни: «И так ново поставлений гетман, постановивши порядок у воску, розослал по усей Україні, жеби тую своя волю унимали, а тих бунтовщиков уникали, а ежели кому якая кривда от кого ест, жеби правом доходили» [123, с. 146]. Говорячи про позитивне ставлення Самовидця до Мазепи, погоджуємося з думкою М. Петровського, котрий зазначає: «Таке ставлення Самовидця до Мазепи, при чому з перших часів Мазепиною гетьманства, треба особливо пам'ятати, маючи на увазі, що гетьман Мазепа за тих часів не мав великої популярності на Україні» [172, с. 107].

Деяким моделям образів гетьманів притаманні неоднозначні й подвійні оцінки. Наприклад, Самовидець критично оцінює П. Дорошенка, але позитивно – його ідеолога Й. Нелюбовича-Тукальського. Поряд із моделями образів гетьманів представлено постать полтавського полковника Мартина Пушкаря, котрому притаманні такі риси, як патріотизм, героїзм, чесність, висота духу, відстоювання справедливості й істини. Для Самовидця важливо наголосити, що ці риси М. Пушкаря проявилися насамперед під час повстання проти І. Виговського на

Полтавщині й усій Лівобережній Україні. Пушкаря представлено як послідовного діяча, який критично оцінив захоплення влади Виговським, бо запорожці просили стати гетьманом Ю. Хмельницького. Фактично модель образу Пушкаря твориться у протиставленні з постаттю Виговського, який підступно забрав булаву в Ю. Хмельницького: «[...] тоест булаву и бунчук, юже оному не отдал, але при собі задержал й почал драгунію збирати, также корогви полськіе збирати, затыгати» [123, с. 77]. Натомість Пушкар завжди пам'ятає про межі своєї влади і поважає закони. Він – єдиний представник козацької старшини, який виступив проти Виговського.

У протиставленні Виговського й Пушкаря акцентується увага на постаті козацького полковника, який пожертвував життям за правду. Моделюючи образ правителя, Самовидець виходить із тези про те, що визначальним фактором в оцінці є шлях до влади і перемоги. Так І. Виговський «на сукромлення Пушкаря послал свої корогви затыговие» [123, с. 77], що свідчить про силову розправу з полковником. У ході протистояння Пушкаря й Виговського «его царское величество», тож цар надсилає свого уповноваженого, при якому військо «одностайне жеби собі гетмана вибрали Хмельницкому» [123, с. 77]. Літописець переконаний, що Виговський отримав булаву завдяки «словами лестивими, яко й подарунками уконтектовавши» [123, с. 77]. Натомість Пушкар, вважає літописець, виражає думку війська, втілює кращі риси, діє сміливо і відкрито, а Виговський – потаємно. Подальша діяльність Виговського щодо «ускромлення Пушкаря» [123, с. 78] та над «пушкарівцями» подається автором як громадянське протистояння. Загалом модель образу Пушкаря – втілення людини чесною й рішучою, що служить засобом показу трансцендентної вини Виговського, як вважає Самовидець, перед Україною.

3.2 Модель образу Богдана Хмельницького у літописі Г. Грабянки

Модель образу Богдана Хмельницького у літописі Г. Грабянки «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана

Хмельницького, гетьмана Запорозького, с поляки за найяснїйших королей полских Владыслава, потом и Казѣмира, в року 1648, отправиватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмельникого неоконченной, з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свѣдѣтельствѣ утвержденная» є суто позитивною, це ідеальний правитель і лідер. Його постать подано у широкому контексті формування української нації, прирівняно до значних постатей – Мойсея, Навуходносора, Кіра, Олександра Македонського, Октавіана Августа. Він – прихильник автономного статусу України під протекторатом Росії.

Коротко оцінює літописець правителів Київської Русі, даючи їх оцінку й характеризуючи поняття «родового», князівського стану. Наголошує на позитивних, і негативних оцінках руських князів. Наприклад, князь Святослав «біющихся крѣпко и мужественнѣ» [117, с. 13], а Ігор Рюрикович «сей тяж ести ради даней на Древлѣни наложенихъ, ничто же памяти достойно съ Казари сотворши» [117, с. 13]. Нащадки рівноапостольного князя Володимира подаються в негативному світлі за їхні владні усобиці. Головним для автора є внесок певного діяча в утвердження Києворуської держави. Гостро засуджує Грабянка князів, які, борячись між собою, зумовлювали нестабільні й роздробленість. Першою масштабною моделлю образу в літописі є гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – талановитий полководець і державний діяч, який увійшов в історію як гетьман і «великій за щитникъ Правоставной вѣри» [117, с. 27]. Його життя і діяльність стали підтвердженням козацького гасла «за волю, за віру». Для Грабянки саме ця теза є головним чинником в оцінці образу певного гетьмана.

Модель образу Б. Хмельницького – центральна у літописі. Г. Грабянка оцінює його політичну діяльність, враховуючи сказане про нього попередниками. Зокрема, він спирається на «Синописис», «Польські аннали» Веспасіана Коховського та інші джерела. Б. Хмельницький репрезентується як лідер запорозький – еталон і приклад для наслідування. При творенні моделі образу Б. Хмельницького Грабянка часто є суб'єктивним, ігнорує низку історичних фактів, репрезентуючи авторське бачення цієї постаті. З першої сторінки літопису

правитель постає як такий, котрий стояв за «отъятіе волностей РуссѢ съ Поляки содѣянная и за совѣтъ, аби въ землях Русскихъ не были зъ Руссовъ воеводи, каштеляни, старости, судьи и прочіи власти, якіе Король Казѣмиръ Первый, въ року 1340, по присягѣ наслѣдникомъ своимъ тотъ уставъ хранити повелѣлъ, и за отятіе волностей» [117, с. II]. Г. Грабянка позитивно налаштований щодо союзу з Росією, говорячи, що Б. Хмельницький «Малую Россі отъ тяжчайшаго ига Лядского Козацкимъ мужествомъ свободившего и Россійскому МонарсѢ, изъ столними гради въ первобытность приведшего» [117, с. III].

Літописець через образ Богдана Хмельницького наголошує, що український народ, як і всякий інший, має право будувати власну державу. Грабянка творить багатоаспектну постать гетьмана, репрезентуючи непересічність його історичної місії. Насамперед суть образу Хмельницького виявляється в аналізі причин національно-визвольної війни під його проводом. Автор наголошує, що поштовхом до дій гетьмана став польський гніт українського народу. Тут він згадує свідчення поляка Веспасіна Коховського про те, як шляхтич Чаплинський хотів збезчестити Хмельницького, тому помста останнього була справедливою. Крім того, літописець інтерпретує це як Божу кару. Цей факт узагальнюється і вся війна бачиться як кара поляків і встановлення історичної справедливості, а виконавцем Волі Бога виступає Б. Хмельницький на чолі з козацтвом.

Яскравою характеристикою до моделі образу Б. Хмельницького є його відношення щодо генерального осавула Барабаша. Той приховав від козаків королівські листи з визнанням козацьких заслуг і привілеїв. Тому кара Барабаша козаками бачиться як закономірна і справедлива. Тут Б. Хмельницький виступає оборонцем інтересів козацтва, він думає не про свою репутацію, а про благо для України. Барабаша було вбито, бо він полякам допомагав. Війна Хмельницького подається як виключно справедлива.

Козацький лідер очолює змагання за українську свободу, його дії правочинні з позицій і морально-етичних, і політичних. Хмельницький постає як правитель, який зміг об'єднати козацтво в єдину військово-політичну силу. Він закликає до єдності запорозьких і реєстрових козаків: «чію кровъ идуть розливати, не братіи

ли своей, ихъ не едина породи мати Украина?» [...] Се реестровіе Козаки слишавше всѣ шесть тысящъ яко единымъ сердцемъ и мислію воставше» [117, с. 43].

Загалом модель образу Б. Хмельницького формується за прикладом середньовічного образу князя. Літописець наголошує, що Зборівська битва була б переможною, якби Хмельницького не зрадив кримський хан Іслам-Гірей. Тут Хмельницький постає як жертва, будучи змушеним підписати Зборівський трактат. Заслугою гетьмана Грабянка вважає те, що він утверджував військові права і свободи православного віросповідання, тоді «Побѣду падъ Ляхами нося Украинѣ» [117, с. 80]. Підкреслюється, що Хмельницький бачить у складі України-Русі Київщину, Львівщину, Галичину, Поділля, Волинь, Холмщину, Белзьку землю, Перемишльські землі, а також Вітебські, Мстиславські, Полоцькі землі. І далі: «Сія Ляхомъ, намъ же, яже творили есте, аще би пришло всю подробну исчислити, то би и время недостало и словъ» та, як наголошує гетьман, «иннія опустивши воспоминаю едино, корда противу Кроля и всего Полского общества, въ трехъ стахъ тысячахъ на брань изшедшого подъ Берестечкомъ», під яким хан «множество воінства, кромѣ военныхъ припасові, ихъ же и оцѣнити невозможно погубихъ, а еже болѣе всѣхъ преждней мои побѣди единымъ днемъ воничтожихъ», «черезъ леств Ханскую смирившися преді Ляхами принуждени бѣхомъ на всеконечную Кохацкую пагубу у Украину икъ впустити. Обаче по ономъ скорбному времени сіе токмо есть отрадою яко воскорѣ даде Богъ, все тое отвагою исправивши, Ляхомъ отмстити и зъ Украины изгнати» [117, с. 140-141]. Так літописець утверджує справедливість і чесність як риси характеру гетьмана.

Також Богдан Хмельницький постає як ініціатор установа в Україні монархії, прагнучи сформувати місцеву династію правителів, поєднавши її з європейськими монархами шлюбними зв'язками. Гетьману притаманне масштабне міжнародне мислення, він провадить перемовини з Молдавією, Туреччиною, Кримом, Московією. Він попереджає Польщу про початок війни, що споріднює модель його образу з постаттю киеворуського князя Святослава. У складній політичній ситуації гетьман обирає в якості головного союзника московського

царя, що Грабянка оцінює позитивно, як відповідне тогочасним умовам. Акцентується, що гетьман сприймав цей союз як військовий. Водночас автор пише про незгоду Києва й козаків Полтавського, Уманського, Кропив'янського, Брацлавського полків, чорнобильських міщан, Івана Богуна присягати цареві. Яскравою характеристикою постаті гетьмана є його реакція на Віленський мир між Польщею і Москвою, що означало зраду останньої стосовно України. Український володар був глибоко обурений цим, про що сказав на козацькій Раді в Чигирині 1656 р. Тут гетьман постає як оборонець національної ідеї, патріот, вперше відкрито висловлює недовіру до Москви. На цьому етапі відбуваються суттєві трансформації у характері гетьмана, що виявляється у зміні його політичних орієнтацій і творенні коаліції України зі Швецією, Молдавією, Валахією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством.

Яскравою рисою характеру володаря є його розуміння війни як шляху до волі української нації. На цьому етапі Грабянка фактично припиняє аналізувати характер героя з огляду на його політичні позиції. Він узагальнює його постать як політика, який присвятив життя відстоюванню Козацької держави. 1657 р. з подачі гетьмана його спадкоємцем було проголошено 16-річного Юрія Хмельницького, а опікуном й регентом – генерального писаря Івана Виговського. Хоч це порушувало республіканські традиції козаків, Грабянка подає цей крок володаря як відповідний християнським заповідям. Хмельницький постає як наставник Юрія, навчаючи його «дабы на временному томъ господствованіи мирно и благоразумно справовался старѣйшимъ, должную честь воздаючи, меншимъ удобносителство, богатимъ не зѣло прилѣплятися, убогих же не призирати, ко всѣмъ ревную любовь имѣти поучаше; преташе же паки, да страхъ Божый всегда въ серджу носяти» [117, с. 152]. Таким чином літописець акцентує увагу на таких рисах Хмельницького, як глибокий християнізм і моральність. Захист православної віри гетьманом автор вважає запорукою його підтримки народом. Хмельницького любить народ, тому поряд із вітаннями від послів багатьох королівств, численних державних діячів, «тож и чернь, називали его новимъ

избавителемъ всій Руси и Греческого закона защитителемъ» [117, с. 63], що є найвищою похвалою для гетьмана.

Посмертна характеристика гетьмана – це портрет ідеального володаря: «[...] мужъ поистиннѣ имени гетманского достоенъ, много дерзновенъ въ бѣдствіа входити, множае совѣмемъ въ самихъ бѣдствіяхъ баше, въ немъ же ни тѣло коими либо труди изнуренно, ни благоушество противними навѣтъ побѣжденно быти монаше; мрза и зноя терпѣніе равно, пици и питія не елико непотребное иждивеніе, но елико естеству довлѣяше толико вкушаше; еномъ ни въ ноци, ни во дни побѣждаше; аще же корда отъ дѣль и упражненія воинского времени избываше, когда мало почиваше, и то не на многоцѣннихъ одрѣхъ, но на постели яже воинскому мужу придичествуеть; снячи же паки не нечажеса, дабы уединенное коему мѣсто избѣрати, но и между немалимъ воинскимъ кличемъ, нисто же о томъ радящи, зъ тяхостию сна пріимаше, одѣяніе ничимі же оті прочіихі разиствующее; оружане точію и кони мало что оті иннихі лучшее; мнози многоджи его воинскимі плащем покровенна между стражми оті труда изнемогаша почивающа созерцаху; первій на брань, послідній по уставшей брани исхождаше. Сицевія и симъ подобнія въ немъ добродѣтели разсуждающе, что дивно есть внести, яко побѣдителемъ и страшиломъ Ляховъ сотворися, иже сладостемъ мипскимъ, всецѣло себѣ вдаше, воинскихъ дѣль и обученій весьма устранишася. Сего ради неточію воінство свое, но аще бы Хмельницкій ихі тайно не пощадѣ, то бы и всю Полщу во вѣки погудили» [117, с. 153].

Його Грабянка ставить у приклад нащадкам. При цьому визначальними рисами Б. Хмельницького подається лідерство, здатність повести за собою козаків, аби вони дали відповідь на питання гетьмана: «ихъ не едина породи мати Украина? [...] Короны ли Полской пособити хошутъ, яже неволею мужество имъ заплатила, или матери своій Украины, яже свободою дарствовати хошетъ?» [117, с. 43]. Хмельницький – уособлення ідеї державності, захисник прав України, православної віри, волі, дбайливець про благо державне і народне як вище за особисте. Його шанують за те, що своїми союзників він у першу чергу обирає одновірців: «[...]будучи велми чулій, умишляль, яко би дать отпоръ Ляхомъ и

Татаромъ и яко синь Православія заразъ виправиль послы тайно до единовѣрного себѣ Монарха Великого Государя Московского» [117, с. 83]. Гетьман Хмельницький «яко отъ Турчина чрезъ милость, отъ Волоского чрезъ сватовство, отъ Москви чрезъ единовѣрноссь тиле и боки себе убезпечиль» [117, с. 86].

Модель образу І. Виговського у літописі Грабянка має негативне звучання. Насамперед головним його недоліком вважається те, що він «образомъ и вещью Лях», який «пошедши въ сокровище Хмельницкого и взялъ оттуду болѣе миліона денегъ», щоб «за беззаконіе ко беззаконнію прилагая» [117, с. 157]. За Грабянкою, він спокусився польськими почестями, був наляканий погрозами кримського хана і відступився від Москви, будучи «паче же властолюбія и удѣльного себѣ владѣнія недугом одержимій суци» [117, с. 164]. Така характеристика Виговського Грабянкою, як і Самовидцем, є упередженою, історично необ'єктивною, що було зумовлено загалом негативним ставленням літописців до Польщі.

Натомість модель образу Якова Сомка подається як «воинь храбрый и смѣлій, уроди, возраста и красоти зѣло дивной» [117, с. 182]. Показовим для його характеристики є епізод, коли якомусь татарчукові було віддано наказ усіх їх порубати. Проте він не міг убити Сомка, запитавши, чи його теж треба вбити? А, почувши у відповідь, що Сомко теж має вмерти, вигукнув: «о несмысленіи и немилосердніи глави! Сего человѣка самъ Богъ роди на показаніе свѣту [...] ви же – неразумніи – и сего не жалѣете предавати смерти!» [117, с. 182]. Так само позитивною є модель образу Петра Дорошенка, який навіть виступає речником позицій самого Грабянки. Йому довіряв український народ, бо він був оборонцем його прав і вольностей. Автор протиставляє Дорошенка Брюховецькому, який у всіх містах віддав вільний народ воєводам на розправу. Дорошенко говорить, що за часів усіх монархів в Малій Русі була власна старшина, дбаючи про інтереси українського етносу.

Моделюючи образ гетьмана Д. Многогрішного, автор зазначає, що він, хоч і «Украину всю соединиль и смирилъ» [117, с. 206], «волности прежніе подтвердилъ, – и новіе, даби воєводамъ въ Малороссіи не быти» [117, с. 206], але пішов на неліцарське змагання з П. Дорошенком, що призвело до вислання його з

України. У негативному світлі представлено образ І. Мазепи. Літописець засуджує його за розправу з родичами свого попередника – гетьмана І. Самойловича. Ідеальним лідером козаків виступає в інтерпретації Грабянки фастівський полковник Семен Палій, який очолював «войска свои Охотніе по Полѣсю» [117, с. 164] і «не токмо не допущаль Татаромъ Полци и Россіи воювати и опустошати, но ходячи и самї и посилаючи на Бучаки и въ Бѣлоградщину, села Татарскіе и Очаковъ не единожди разоряль» [117, с. 239]. Коли проти нього виступали татари, то він давав їм мужній відпір. Семена Палія літописець звеличує насамперед за боротьбу з татарами, неабияку мужність і сміливість. Підкреслює, що він постійно знаходиться між вогнем і полум'ям, бо як тільки полковник іде на компроміс із одним супротивником, то інший виявляє агресію. Яскравою характеристикою Палія є те, що він утікає до «свого війська», а не додому. Це акцентує увагу на його життєвій місії як воїна-лідера. У бою він «Поляковъ поразиша, яко едва въ обозѣ удержавшися, таможде зъ Палѣемъ примирившися, въ свою землю со стидом принуждени отійти» [117, с. 240]. Загалом Г. Грабянка оцінює Палія як такого, хто «имѣючи отъ Царского Величества и отъ Короля Полского къ себе милость, жилъ при всѣхъ доволствыяхъ, владѣючи всѣмъ Заднѣпрям по Днѣстръ и Случъ, акиби Гетманъ, но не былъ Гетманомъ, – такмо Полковникомъ паче всѣхъ Полковниковъ первѣйшій и въ бранехъ мужественнѣйшій» [117, с. 241]. Історична провина Мазепи, за Грабянкою, поглиблюється тим, що він за намовою ляхів «о Палѣи началъ промишляти. И по многихъ дому обидахъ, змислилъ змѣну, и взявши его, даль подъ Московскій карауль, а потомъ на Сибѣрь заслалъ» [117, с. 166].

Проте поряд із негативними оцінками Мазепи, літописець визнає його політичний і військовий хист, рішучість, харизму, патріотизм. Загалом, модель образу Мазепи у Грабянки є неординарна і багатогранна.

3.3. Постаті правителів у інтерпретації Самійла Величка

Загалом тенденція літопису Самійла Величка визначається намаганням автора, як пише Ігор Ісіченко, створити новий наратив, «в основі якого –

суб'єктивний, авторський образ історії. Традиційні літописні форми забезпечення історичної вірогідності сполучаються з ранньомодерними чинниками позірної об'єктивізації наративу» [82, с. 285]. Вираженням цього образу історії є моделі образів правителів, основна риса яких – український національний характер.

Система моделей образів гетьманів у літописі – це бачення автором історії та сучасності через постаті володарів. Родоначальником гетьманської династії є Петро Конашевич-Сагайдачний, в образі якого акцентується увага на походженні з української шляхти, на тому, що він був істинний син «православного греко-руського сповідання», добре освічений, підтримував школи, монастирі, шпиталі. Мав пошану серед польських королів за свої силу й авторитет. У інтерпретації С. Величка, Конашевич-Сагайдачний – єдиний володар Козацької держави, постать якого дорівнюється до Б. Хмельницького. Він є ідеалом, прикладом для нащадків. Модель образу Сагайдачного формується у ході дискусії літописця з польським істориком С. Твардовським, який негативно ставився до козацтва. Основна ідея образу П. Конашевича-Сагайдачного – закладення ним козацької державницької традиції, гетьманства. Йому належать заслуги у перетворенні стихійних козацьких сил у регулярне військо, боротьба з унією, оборона православ'я.

Гідний спадкоємець П. Конашевича-Сагайдачного – гетьман Богдан Хмельницький – речник української національної ідеї, символ ідеального володаря. Моделюючи його образ, Величко наголошує на тому, що ґрунтується на багатьох джерелах, тобто є об'єктивним. Це умовно, адже завданням літописця було звеличити козацький чин, а головним засобом тут був образ Б. Хмельницького – центральна постать серед козацьких володарів. Головна риса характеру гетьмана – його близькість із народом і козацтвом, тому і діє він від їхнього імені. Прямої критики з боку С. Величка на адресу Хмельницького немає, тільки через листи запорожців. Так, вони пишуть про поспішність і легковажність гетьмана тоді, коли треба проявляти мудрість і далекоглядність. У листі від 1654 р. козаки просять його добре все продумати, дають «військову раду», коли йдеться про пакт із російським царем. Вони наголошують, що гетьман повинен дбати, щоб у тій угоді не було того, що зашкодить українським правам і вольностям. Він –

той, хто звільнив усі українські землі від польського ярма, об'єднав націю на шляху утвердження Козацької держави. Також позитивно говорить літописець про союз гетьмана з Росією, замовчуючи негативні його оцінки сучасниками.

С. Величко подає повну еволюцію образу гетьмана Б. Хмельницького. Говорячи про його походження, пише, що «ижъ былъ лѣтерать и в чину Козаковъ реестровихъ знаменитій [...]. Ижъ завше оказивался Королевѣ Полскому и рѣчи посполитой не безъ значних и награжденія достойних прислугъ и заслугъ; того ради отъ Короля Жигмунта и сина его Принць Владислава и рѣчи посполитой певную часть кгрунтовъ и земель, въ повѣтѣ Чигринскомъ» [20, с. 13]. Акцентується на шляхетності майбутнього володаря, дотриманні ним законів і прав. Говориться про походження Хмельницького з реєстрових козаків, які зробили головний внесок у творення козацької автономії. Величко підкреслює таку рису гетьмана, як син «вольної та значної шляхти руської», приналежність його до старшинсько-козацької еліти, репрезентантом якої він є спочатку, а потім – і всього українського народу.

Яскраво виражається характер гетьмана у поясненні С. Величком причин і спонук національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким. Це –польський гніт над Руссю й козаками. Конфлікт Хмельницького з Чаплинським був викликаний повстанням української шляхти проти польському гніту, а вчинок гетьмана по відношенню до Барабаша виправдовується. Адже останній приховав документ польського короля щодо прав козацтва, щоб здобути гетьманську владу. Хмельницький порівнюється з Мойсеєм, який прийшов визволити свій народ: «[...] Всемогущій Богъ [...] аки люду Израилскому Египетское вѣрнихъ въ Православїи непозиблемомї застаючихї Малоросїянъ, рабъ своихъ: посла имъ яко Мойсея того, о немъ же пишемъ, Богдана Хмельницкого, и даде ему смисль и разумъ, чрезъ которій би возмогль отъ такъ тяжкого ига Лядскаго волній Малоросїйскїй народї освободити, и въ вожделѣнную паки прїоблекти свободу» [20, с. 31].

Важлива риса Б. Хмельницького – його дипломатичний хист. Наприклад, це виявилось, коли він схилив кримського хана на свій бік. У битвах Хмельницького

показується його талант як військового тактика і стратега. В «Універсалі Хмельницького, посланому в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста» гетьман інтерпретується Величком і як лідер козацтва, і як володар усієї України. На його заклик підтримати козацтво під Білою Церквою відгукнулися широкі верстви народу. Адже ця війна визвольна, спрямована на оборону національних інтересів. Літописець, основувшись на фактах, доводить, що вибір гетьманом Москви як союзника був правильним. У документі царя, посланому на прохання Хмельницького, польському королеві, відстоюються українські права. Сам гетьман у листі січовикам пише: «[...] ми яко махину войны зъ Поляками зачинали не безъ воли и совѣта Вашего, братѣ нашего, такъ и сего неменшого дѣла, о протекціи помененой Московской, безъ Вашего-жъ соизволенія и поради чинити не хочемъ» [20, с. 167-168]. Так у характері гетьмана визначається його демократизм, він постійно радиться з козаками щодо всіх важливих питань. Характеру Хмельницькому притаманне відстоювання своїх позицій у будь-якій ситуації. Навіть, коли кримський хан уклав союз із Річчю Посполитою, гетьман відмовився мати союз із польським королем на невідгідних для козаків умовах. Натомість він починає бій й перемагає.

Узагальнюючою щодо характеристики образу Б. Хмельницького Величком є «Мова на погребѣ Богдана Хмельницкого, Гетмана войскъ Запоровскихъ, мовленая чрезъ старого секретаря его Самоила Зорку, въ Суботовѣ Августа року 1657». Тут Хмельницького названо гетьманом «славного вшисткієго войска Запоровскієго» [20, с. 292]. Він представлений як геніальний державник, талановитий політик і військовий діяч: «Умарль тень добрій водзь нашъ, несмертелно по собіє оставивши славе, за кторого глого, ніє тилко ми подручиѣ его, аліє и вшистка Малей Русѣ ржечь посполѣта, прши щенслѣвихъ сукцесахъ, длугіє лята жиць собіє безпечніє омѣноваць могла! Умарль тень, ктурему сполне зъ Вашмосцями Мосцѣ Панствомъ, прши правдзіє своїй за волносцѣ и старожитне права свои стоіонцимъ, вшехмоцна ренка Боска на брацію а оразъ и непршіяціоль нашихъ, Сарматовъ Полскихъ, вшендзіє своїй рончей додала

помочи!» [20, с. 290]. Таким чином С. Величко змодлював образ Б. Хмельницького як ідеальний.

В. Шевчук наголошує, що козацькі літописи репрезентували переважно проросійські орієнтації, що зумовило формування негативного міфу про І. Виговського. Також тут свою роль зіграло незнання літописцями низки фактів про нього, як і Д. Дорошенка, І. Мазепу. Насамперед Величко наголошує, що Виговський був «едного духа былъ зъ Поляками» [20, с. 303], «о коротій гоноръ (тобто гетьманську булаву – Д. Б.) Виговській скрито старался, того ради найбільшей и совѣта отъ него происходило о постановленю Гетмана, якоъ и власная того на тотчасъ витягала потреба, яби власного господара своего подупадлая не сиротствовала Украина [...] послове помененіи Лядскіи, цале духомі своїмі до отступленія оті лиги Російской» [20, с. 305]. За Величком, Виговський через посла до Москви просив прислати йому військові клейноди й затвердити його гетьманом. Так наголошується на двоїстості поведінки гетьмана, який прагнув отримати прихильність і Польщі, й Росії. Але насправді, як наголошує Величко, він боявся Москви і був пропольського духу. Гадяцькі пакти 1658 р. Виговського літописець називає зрадою Москві, причиною бід, завданих Україні. Величко акцентує увагу на листі запорожців із доганою Виговському, бо він відійшов від традиції Хмельницького, віддав Україну Польщі. Загалом така негативна оцінка Величком постаті Виговського є упередженою, зумовленою пропольськими орієнтаціями гетьмана.

Модель образу Ю. Хмельницького ґрунтується на описі й аналізі його діяльності, акцентується на злості, нерозважливості, жорстокості гетьмана. Загалом його Величко характеризує негативно, засуджує такі риси характеру, як пиха, викликана владою, вбивство невинних, які говорили супроти. Результатом діяльності Ю. Хмельницького став повний контроль гетьманської влади з боку російського царя, що літописець трактує негативно. С. Величко критично оцінює арешт Ю. Хмельницького, його ув'язнення в Марієнбурзькій фортеці, постриг у ченці під іменем Гедеон, поставлення з царської волі князем назарійським, друге проголошення на гетьмана 1685 р. і смерть. Головний недолік Юрія

Хмельницького і причину всіх його нещасть літописець убачає в нехтуванні ним думкою козацької старшини. Також поганим було те, що, загостривши конфлікт із Я. Сомком, Юрій «прибѣрается тимъ часомъ въ Чигринѣ зі войсками на его Сомка, дядка свого. Що давнії старіи и заслужоніи полковники тогобочніи видячи, а жалуючи и прешлого недавного кровопролиття людського междоусобного, ображали ему Хмелниченку того намѣренія; и цале обмовлялися ему въ той неслухности послѣдствовать» [21, с. 26]. Таким чином модель образу Ю. Хмельницького подається як гетьмана, який розхитував стабільність Козацької держави. Гетьман Хмельниченко старшинську «совѣтъ тотъ уничтоживши, и полковниковъ тихъ отъ ласки своея и отъ урядобъ ихъ (хоч не весма) отринувши» [21, с. 26], тому його літописець називає «молодоумним». Він поставив на посади полковників нових і легкодумних, тому старі полковники розгнівалися на Юрія і написали низовим січовикам лист зі скаргами на гетьмана. Загалом модель образу Ю. Хмельницького у літописі Величка є однозначно негативною. Він «численними військами» не командує, а «волочиться» з ними, а, говорячи про шал гніву Ю. Хмельницького, літописець пише, що той «распростираетъ своего неистовства хоругви» [21, с. 21]. І сам він є людиною злою і поганою, бо «надъ неповинующимися ему беззаконно торжествуетъ» [21, с. 22]. Діяльність Ю. Хмельницького в Україні призвела до розорення і кровопролиття. Все це, за Величком, – результат поганої вдачі гетьмана, бо він зневажає добро і творить зло.

Модель образу Івана Брюховецького ґрунтується на співвіднесеності її з періодом Руїни в Україні. По суті у Брюховецького не було власного політичного мислення. Загалом ставлення літописця до Брюховецького є суто негативним. Він засуджує гетьмана за зраду московському цареві, хоча позитивним вважає той факт, що Брюховецький на чолі тогочасного українського суспільства виступав проти присутності московських воєвод в Україні, які називав «нелюдськими інспекторами». З часом гетьман видає таємне розпорядження про вигнання російських намісників із українських міст. Загалом модель образу І. Брюховецького у Величка складна й багатогранна. Це зумовлено тим, що літописець прагне усвідомити глибину і складність людської природи, зокрема

того, хто є виконавцем історичної місії. Він розповідає про нараду Брюховецького зі старшиною про вигнання російських воєвод із України, що свідчить про позитивну оцінку спротиву гетьмана російському засиллю тут. З жалем пише літописець про вбивство Брюховецького на Сербинському полі.

Широко представлена у літописі С. Величка модель образу гетьмана Петра Дорошенка. Довго історична вина за Правобережну Руїну покладалася на нього, бо він очолив старшину супроти Росії, знищивши з татарською підтримкою козаків, які були за союз із Москвою. Це дало підстави Величкові критично оцінювати постать Дорошенка. Лист гетьмана до запорожців 1671 р. з Чигирини репрезентує виправдання гетьмана перед козаками за Андрусівський договір, тому, мовляв, він звернувся до кримського хана за допомогою. Модель образу Дорошенка є неоднозначною, як і Брюховецького, Ханенка, Многогрішного. Власне його гетьманування співпало з трагічними для України результатами Андрусівського договору між Росією й Польщею. Отримавши гетьманську булаву після Брюховецького, він зумів об'єднати Правобережжя і Лівобережжя. Проте усобиці за владу на Лівобережжі з боку Петра Суховія призвели до громадянської боротьби.

Модель образу гетьмана П. Дорошенко співвідноситься з ідеєю так званої «неутральності», що фактично означала незалежність. Величко згадує інструкції гетьмана після Глухівських статей, де прозвучала ідея відродження Князівства Руського, згідно з якою Україна отримала б статус самостійної держави. Величко подає образ Дорошенка як продовжувача традицій Б. Хмельницького й І. Виговського. Гетьманові притаманна терплячість у досягненні цілей, складність у стосунках із низовим козацтвом, певна кулуарність політики. Урешті це стало причиною того, що його замінив Іван Самойлович. Літописець уважає, що Дорошенко здобув владу «яко былъ в рѣчахъ вшелякихъ цекавимъ, такъ едно чрезъ дари, друге чрезъ обѣтници, кому належало, пришлихъ ласкъ и респектовъ своихъ» [21, с. 94]. При цьому наголошується на виваженості дій гетьмана, його мудрості в оцінках історичної ситуації. Так, він щодня міркує над певними політичними і військовими подіями. Його дипломатичність дозволила тримати

паритет із Польщею, що спонукало короля укласти із царем Андрусівський договір 1667 р. Загалом Величко ставить у пряму залежність характер володаря й історичні наслідки його діяльності.

Небезпекою і навіть трагедією України вважає Величко самоназваних гетьманів, які здобули владу незаконно, виключно для задоволення власних амбіцій. Таким представлено у літописі образ Петра Суховія, котрий підсвічує як «бывый прежде писарь Запорожскій, уведшиися прежнимъ Бруховецкого благополучіемъ, а кончини его неуважаючи, возжелалъ вакансъ столка Бруховецкого завѣсти, и на его мѣсту сегобочномъ Гетманомъ въ Гадячомъ зостати» [21 с. 166 – 167]. Водночас автор доповнює цю ситуацію позитивною рисою, наголошуючи, що Суховій мав певні підстави отримати владу, бо «быль Козакъ значій зъ тогобочной що отъ Чигрина Украины; былъ тежъ дѣлом силенъ, въ рѣчахъ свѣтовихъ цекавъ, и въ писмѣ Козако-Рускомъ доволенъ» [21, с. 167]. Важливою характеристикою до образу Суховія є його підтримка з боку запорозького козацтва, через що Дорошенко «противъ войска Низового Запорожского началъ въ серджу своемъ имѣти злобу и вражду, яко о томъ вперед будетъ » [21, с. 176]. Натомість Дорошенко більше дослуховується до думки козацької старшини. Так, він «и такъ по доволнихъ своихъ зъ старшиною своею радахъ и совѣтахъ, урадилъ и постановилъ повторе зостати неутралистомъ» [21, с. 233]. Саме підступна політика Речі Посполитої, за Величком, змусила Дорошенка піти на контрверсійні кроки і союз із Кримом. Поляки призвели до падіння Дорошенка як гетьмана і перехід влади до М. Ханенка. Тому його союз із Кримом інтерпретується як прагнення зберегти Україну від польської залежності. Для характеристики постаті Дорошенка Величко застосовує прийом самоаналізу, що є явищем новаторським. На думку гетьмана, товариство низове «досконало не знає нічого, що діється в світі та нашій вітчизні» [26, с. 141]. Сам володар наголошує, що наслідує Б. Хмельницького, прагнучи об'єднати «обидвѣ Днѣпра сторони подъ моимъ имѣти рейментомъ» [21, с. 295]. Йому притаманний твердий намір провадити лінію «старого Хмельницького».

Характер Дорошенка розкривається і в його протиставленні з постатями Сомка, Брюховецького, Суховія, Многогрішного, які «старое право Козацкое и порадокъ Украинно-Малоросійській, не тилко за Богдана Хмельницького, але за Петра Сагайдачного и инихъ древнѣйшихъ Гетмановъ Козацкихъ бывый, для своихъ власнихъ привать и амбіцій, а не для ползи всенародной и отчизной скасували и весма отринули, и многому междуособствію и кровопролитію начальниками явилися» [21, с.296]. Сам гетьман протиставляє свою політику діяльності тих володарів, які знехтували давні козацькі звичаї: «[...] я не естемъ за тое винень, що зичилемъ, подлугъ Богдана Хмельницького и древнѣйшихъ Гетмановъ Козацкихъ порядку, заховати и у себе такій же порядокъ, и подъ единимъ региментомъ всю по обохъ сторонахъ Днепра сую Малую видѣти Росію» [21, с. 297]. Дорошенко обстоює думку про те, що старожитній гетьманський уклад був зруйнований гетьманом М. Ханенком, наполягаючи на необхідності його відродження за нових умов. По суті це означає боротьбу за національну українську політику, що характеризує Дорошенка як патріота.

П. Дорошенко, в інтерпретації Величка, – лідер, який шукає компромісу задля блага України. У листі-зверненні до низового козацтва він пише, що хоче порозумітися з усіма. Гетьман дивується, що українцям важко знайти спільну мову між собою у часи, коли Вітчизні загрожує зовнішня небезпека. Після страти Дорошенком людей із уманської старшини і придушення уманського бунту, велика частина поспільства розчарувалася у ньому. Літописець звинувачує Дорошенка в Руїні, що є суб'єктивним баченням.

Модель образу гетьмана Івана Самойловича представлена в еволюції, з акцентуванням уваги на динаміці його позицій за п'ятнадцять років правління. А. Яковлів пише, що цей час репрезентує «звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів в їх стосунках з Москвою. Обраний за допомогою Росії Самойлович спершу був вірним прислужником Москви. Коли ж йому вдалося усунути правобережних гетьманів і самому стати гетьманом «обох сторін Дніпра», набратися сили, він починає звільнятися з-під впливу Москви. Найбільшого напруження його стосунки з московським урядом досягають під час

складання мирних договорів із Туреччиною й Польщею. Самойлович на очах Москви стає «непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, на порядок дня стає питання про зміну гетьмана» [248, с. 119]. Так званий «вивід» Величка про Самойловича репрезентує основні етапи його життя до гетьманства. Зміни у характері володаря настають після отримання влади. Літописець прагне показати природу цих змін, часто критикуючи гетьмана. Так, у листі 1678 р., підписаному Іваном Сірком, Самойлович звинувачується у розоренні, запустінні колись квітучої малоросійської землі. Величко підкреслює, що це бачить увесь світ малоросійський і великоросійський і засуджує. Врешті суть характеру гетьмана постає як винуватця руїни Правобережної України. Літописець дає анонімний антипанегірик «Ей, Іване, поповичу Гетьмане», де показано суперечність і роздвоєність позицій Самойловича, нарікання козаків на зміни його характеру, негативний вплив влади.

Також негативними рисами характеру Самойловича Величко називає пасивність і зволікання тоді, коли необхідно діяти рішуче і негайно. Образу Самойловича притаманна «сліпота ума», він винуватий у трагічній долі Дорошенка, якого підступно позбавив влади.

Позитивною є модель образу козацького ватажка Івана Сірка – символ сміливого воїна, ідеального козака, відчайдуха. Водночас у нього немає якостей політика, лідера нації, розуміння загальноукраїнських інтересів. Через образ Сірка Величко спростовує характеристику козацтва як такого, що веде тільки хмільне і безтурботне життя.

Модель образу гетьмана Івана Мазепи у літописі Величка починається тезою про те, що він походив зі знатного козако-руського шляхетського роду, мав добру освіту, служив при королівському дворі. Літописець визнає виняткові таланти Мазепи, який має дивовижну здатність схилити на свій бік будь-якого, з ким спілкується. З усіх перипетій він відроджується, наче фенікс, і досягає нових перемог. У Мазепи гарні стосунки із Запорозьким військом, а запорожці характеризують його як людину розумну. Негативним літописець вважає те, що 1693 р. стосунки гетьмана і війська стали напруженими. Запорожці називають

гетьмана «вітчимом» України, а себе – його «пасинками». На заклики низового козацтва йти війною на Крим, відповідав, аби вони «не вчили» його.

У літописі нічого не сказано про завершення гетьманування Мазепи і не подано коментарів щодо його конфлікту з московським царем. Як наголошує В. Шевчук, «зрадив не Мазепа царя, а цар Мазепу, бо всі права України нещадно потоптав, а пізніше, в озлобленні своєму, дійшов до геноциду українського і до повного знищення його прав та свобод. Отже, вчинок Мазепи з моральної точки зору – це самооборона від хижака, який не має стриму у своїй зажерливості, й помилка Мазепи не в тому, що він піднявся на святий чин національно-визвольної боротьби, а в тому, що зробив це нерішуче, оглядаючись і вагаючись, навіть свого народу до такого чину не підготувавши, що він у хитросях своїх [...] так перехитрував сам себе, що надто покладався на свій розум, вміння розуміти ситуацію, ототожнював себе з Україною і марно сподівався, що як тільки підійметься на героїчний визвольний чин з іноземного рабства, то народ відразу за ним піде; забув-бо, що він двадцять років прищеплював тому народові вакцину рабства» [237, с. 45].

Критична оцінка літописцем Мазепи виявляється у називанні його «хитрим лисом», «Махіавелем», даючи ряд аргументів щодо рідкісного дару Мазепи, про який І. Борщак писав: «В чому полягає його чар? Це залишається таємницею для нащадків, але одне добре відоме: міг говорити з кожним мовою свого співрозмовника, тобто мав талант, що його Френсіс Бекон уважав ще в XVI віці за першу прикмету великої людини. Капризна була людина Ян Казимир, почуття й думки його миналися звикло, але молодий Мазепа до кінця заховав для себе королівську ласку. Суворою й похмурою людиною був Дорошенко, важка була його рука й нелегко було з ним працювати, проте з Мазепою Дорошенко розпрощався не з власної охоти. Напівдикий Сірко, яким татари лякали своїх дітей, впіймавши Мазепу з ясиром від Дорошенка до хана – відпускає його спокійнісінько після одної його промови! [...] На ціле життя цар (Петро I – Д. Б.) був під чарами Мазепи, незважаючи на всі доноси, навіть найбільш уgruntовані з найпевнішими доказами» [14, с. 9].

Пишучи про трагічні для України Коломацькі статті, Величко намагається характеризувати Мазепу об'єктивно, виходячи з патріотичних засад. Він наголошує, що Мазепа не був ідеальним, свого часу він придушив козацькі бунти, які призвели до падіння І. Самойловича тощо. Загалом модель образу Мазепи засвідчує драму як самого володаря, так і України. У його характері поєдналися як вимушена покора Петру I так і прагнення до незалежності. Мазепа по суті від самого початку свого гетьманування маніпулював у політичних відносинах із Росією, часто використовуючи притаманній їй самій методи інтриг і підступів. Модель образу І. Мазепи подана у динаміці, з огляду на всі етапи його драматичного шляху. Він гідно поводить себе у часи повстання проти Росії Петра Іваненка (Петрика), будучи змушеним воювати з ним, а з часом відкрито стане на ті ж позиції. О. Оглоблін, основувшись на літописі Величка, пише що «тридцять років гетьманського життя Мазепи – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації» [153, с. 19–20].

Модель образу Петра Іваненка (Петрика) створена Величком на основі багатьох універсалів, розмов, листів. Це – особистість непересічна, харизматична, енергійна, смілива. Він має талант розуміння історико-політичних обставин, знає міжнародні відносини, освічений, досвідчений, патріот. Натомість у листах й універсалах Мазепи він подається у негативному світлі, як ворог і зрадник. З Універсалу Петрика він сам постає як продовжувач справи Б. Хмельницького, оборонець України від ярма москалів, лідер народу.

3.4 Образ національного володаря в «Історія Русовъ»

В «Історії Русовъ» представлено специфічний образ українського керманича часів занепаду Козацької держави та початку доби національного відродження України. Зокрема, наголошується на моделі образу правителя саме часів Гетьманщини, оскільки вона є домінуючою в концепції автора, спрямована на утвердження ідеї державності та гетьмана як її носія. Погоджуємося з думкою Ігоря

Ісіченка про те, що «сюжет твору будується відповідно до хронологічної послідовності подій національної історії. Початок витриманий у традиціях літописання. Автор простежує родовід русів (українців) із біблійного роду Яфета. Етногенетичний міф узгоджується з тогочасними науковими гіпотезами. Показується безперервність української історії, автохтонність і самобутність українського народу. При цьому ототожнюються сармати, хозари, скіфи, варяги й слов'яни» [82, с. 296]. Козацтво тут представлене як українське національне військо, рицарський стан, рівний до шляхти.

Центральні й консолідуючі постаті «Історії Русовъ» – гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепи. Перше, що визначає суть образу Хмельницького, – це власне пояснення причин початку польсько-української війни ним самим: «Мы подняли оружие не для корысти какой или пустаго тщеславия, а единственно на оборону отечества нашего, жизни нашей, и жизни чадъ нашихъ [...]. Поляки [...] уже все отняли у насъ: честь, права, собственность и самую свободу разговора и вѣроисповѣданія нашего» [84, с. 62]. А в універсалі Б. Хмельницького наголошується, що поляки «честь Козацкую въ нечестіе и незнаніе претворили» [84, с. 69]. Таким чином, автор відразу наголошує на національній причині протистоянь, що визначає постать гетьмана як загальнонаціональну і загальнонародну.

Б. Хмельницький втілює ідеал лідера, який перший виступив за відновлення того суверенітету, який Україна мала до Берестейської унії. Тут незалежність церкви і держави є поняттями тісно між собою пов'язаними і навіть взаємозамінними. Для автора Хмельницький символізує тип ідеального правителя, носія ідей народу і виконавця Божої волі, він відстоює інтереси України в її міжнародних зв'язках із державами-сусідами. Так, послам турецьким він сказав: «Союзъ и дружбу я готовъ держать со всѣми народами, и никогда ихъ не презрю [...] избраніежъ народу протекціи, когда она ему надобна будетъ, зависить отъ его доброй воли и общаго совѣщанія и приговора» [84, с. 96].

Виходячи з історичних і культурних реалій України у XVIII ст., автор «Історії Русовъ» осмислює ті обставини, у яких Б. Хмельницький мав зробити вибір на рахунок укладення пактів України з певною державою. Він заперечує ідею

польської протекції, а козак Іван Богун виступає проти союзу з Москвою. Урешті автор робить висновок про те, що для України союз із росіянами і мусульманами є небезпечний. Аргументом на користь цього літописець називає повну несумісність російського і мусульманського світів із русько-українським. Автор мислить як європеєць, котрий прагне бачити свою державу і, відповідно, її правителя серед європейських. Він творить об'єктивну модель образу керманича, виходячи з тогочасних історичних обставин. Літописець пояснює, що Б. Хмельницький уклав союз із Москвою, основувшись на тому, що ця держава – єдиновірна й одноплемінна. Проте позиція літописця не збігається з поглядами гетьмана. Хоч гетьман і зробив саме вибір на користь Росії, проте у баченні автора «Історії Русовъ» він постає як відданий патріот України, захисник народу. Цей крок він зробив тому, що розумів безвихідність тогочасної політичної ситуації. Фактично, автор виправдовує вибір гетьмана, інтерпретуючи його як заручника обставин.

Яскравою характеристикою Хмельницького у літописі є його передсмертна промова, де проголошено анафему тим, хто повстане проти Батьківщини, піде на русів-українців із метою їх полонити. Він радить козакам «не ослабѣвать, при случаѣ надобности, въ мужествѣ и подвигахъ бранныхъ, держась всегда единомушнаго согласія и братцкой дружбы, безъ чего ни какое царство и ни какое общество стоять не можетъ» [84, с. 140]. Літописець визначає роль Б. Хмельницького в історії України і після його смерті, показуючи той розбрат на Русі, що виник потім. Для підкреслення суті гетьмана автор подає інші образи. Так, постаті Юрія Хмельницького літописець надає характеру носія ідеї «неутральства», тобто незалежності України. Проте тут спостерігається велика історична помилка, адже насправді творцем і носієм цієї ідеї був гетьман Петро Дорошенко. У тих негараздах і бідах, які виникли в Україні після смерті Б. Хмельницького, автор категорично звинувачує саме московських воевод, російські війська та їхні порядки. Критично він ставиться і до української шляхти, яка прагнула до багатства і забула про політичні інтереси. Модель образу Петра Дорошенка в інтерпретації автора «Історії Русовъ» є досить негативною через пропольські орієнтації гетьмана.

Позитивний характер образу гетьмана Івана Мазепи твориться шляхом протиставлення його з суто негативним образом російського царя Петра I, насамперед через його загарбницьке ставлення до України. Автор наводить історичний факт про те, як Петро образив гетьмана Івана Мазепу, прилюдно ударивши його по щоці за незгоду українця перебудувати державні структури Малої Росії на зразок Московських. Загалом літописець творить глибоку за своїм характером модель образу І. Мазепи, наголошуючи, що український народ не зміг усвідомити і зрозуміти дійсних намірів свого гетьмана, тому не підтримав його повстання. Таким чином Мазепа виступає носієм ідеї незалежності України – визначальної для автора літопису. Це є найвищою характеристикою для образу державного лідера. В уста Мазепи автор вкладає ідеї заперечення деспотизму й абсолютної царської влади. Для Мазепи Петро I – цар-носій необмеженої влади, деспот щодо українського народу, його поневолювач.

Маніфестом образу І. Мазепи-лідера є його промова про безчинства, яких зазнала Україна з боку Росії. Тут звучить відкрита критика насильств, учинених російськими військами в Україні. Оцінюючи війну між Росією та Швецією, Мазепа висловлює своє чітке переконання у тому, що у разі перемоги Швеції Україна отримає незалежність, а Москва буде нею поневолена. Визначальним для образу Мазепи є його прагнення домовитися зі шведським королем щодо тих прав України, які вона мала у добу київських князів, як вільна держава. На думку Мазепи, Росія не дасть цього українському народові.

Промовистим у літописі є детальне змалювання в «Історія Русовъ» помсти Меншикова за так звану «зраду» Мазепи. Автор наголошує, що долю Батурина розділила більша частина земель Малоросії, «Разъзжавшія по ней партіи воинства Царскаго сожигали и грабили всѣ селенія безъ изъятія, и по праву войны, почти неслыханному. Малоросія долго тогда еще курилась послѣ пожиравшаго ее пламени» [84, с. 207]. Натомість про шведів він пише прихильно: «Вступленіе Шведовъ въ Малоросію ни мало не похоже было на нашествіе непріятельское, и ничего оно въ себѣ враждебнаго не имѣло, а проходили они селенія обывательскія и пашни ихъ, какъ друзья и скромные путешественники, не касаясь ни чьей

собственности и не дѣлая вовсе тѣхъ озарничествъ, своевольствъ и всѣхъ родовъ безчинствъ, каковысвоими войсками обыкновенно въ деревняхъ дѣлаются подъ титуломъ: «Я слуга Царскій!» [84, с. 209]. Це ще одна позитивна характеристика Мазепи.

Наступним важливим образом в «Исторіи Русовъ» є постать гетьмана Павла Полуботка – співзвучна з образом Івана Мазепи. Зокрема, політична місія Полуботка, його арешт і промова перед Петром I фактично є політичним маніфестом «Исторіи Русовъ», де сконцентровано домінуючі ідеї літопису. А носієм їх є Полуботок, який просив царя помилувати Україну, не обтяжувати її нестерпними податками й утисками, дозволити обирати собі самим гетьмана, дотримуватися угод, укладених Б. Хмельницьким. Проте за це Полуботка і його однодумців було названо зрадниками і кинуто до в'язниці. Фактично гетьман виступає послідовним носієм ідеї незалежності України, яку він наважився озвучити Петру I. Також український керманіч виступив проти тиранії, за право кожного народу мати власну державу. Полуботок говорить: «Правота и кротость, судъ и милость, суть единственное достояшіе всѣхъ Монарховъ міра сего, и законы, управляющіе всѣмъ вообще человѣчествомъ и охраняющіе его отъ золь, есть точное зеркало Царямъ и Владыкамъ на ихъ должность и поведеніе, и они первые блюстители и хранители имъ быть должны» [84, с. 229].

Фактично модель образу П. Полуботка є для літописця втіленням ідеального правителя. Він наважився відкрито сказати Петру I, що його політика суперечить демократичним європейським критеріям, бо «Ты, о Государь! поставляя себя выше законовъ, терзаешь насъ единою властію своею и повергаешь въ вѣчное заключеніе, присвоивъ въ казну собственное имѣніе наше? Вина, на насъ возводимая, есть одна должность наша, и должность священная, во всѣхъ народахъ тако чтимая, а отнюдь не законопреступная и осужденію повинная. Мы просили и просимъ отъ лица народа своего о пощадѣ отечества нашего, неправедно гонимаго и безъ жалости раззоряемаго, просимъ о возстановленіи правъ нашихъ и преимуществъ, торжественными договорами утвержденныхъ , которыя и Ты, Государь, нѣсколько разъ подтверждалъ» [84, с. 229].

Таким чином автор «Історії Русовъ» протиставляє два типи правителів – азіатського, який утілює Петро I, та європейського, який символізує Павло Полуботок. На думку літописця, «Повергать народы въ рабство и владѣть рабами и невольниками есть дѣло «Азіатскаго тирана, а не Христіанскаго Монарха, который долженъ славиться и дѣйствительно быть верховнымъ отцемъ народовъ» [84, с. 230]. Загалом створена автором «Історії Русовъ» модель образу українського правителя свідчить про те, що він був політично освіченим діячем. Через цю модель – європейську і національну – за своїм характером він представив суспільно-політичні, культурні, церковні, духовні інтереси й позиції патріотично налаштованої тогочасної української інтелігенції. Для такого правителя характерним є послідовне відстоювання ідеї незалежності України, виявлення протестів проти кріпацтва, будь-якого деспотизму, урядових чиновників, які порушують закони. В уста українських правителів автор укладає слова проти безчинств і насильств російських військ на теренах України, а також супроти релігійної нетерпимості, панування одного народу над іншим, адже всі нації рівні та мають право на свою державність. Автор «Історії Русовъ» ставить риторичне запитання: «то какое ваысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове Гетмана Наливайка, до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замысли, всему человѣчеству свойственны?» [84, с. 213]. Фактично ця теза втілює головну ідею «Історії Русовъ», а це – право кожного народу будувати власну незалежну державу. Просвічені правителі визнають, що це право є природним і закономірним. Такі державні керманічі – демократичні за своїми поглядами, оскільки розуміють, що насилля і тиранія – короточасні, впадуть, адже не зміцнені згодою і взаємними інтересами з народом. Так, для світогляду Богдана Хмельницького й Івана Мазепи притаманною є позиція, що народ має право вести боротьбу проти тиранії, зокрема іноземної.

Для представлення своїх власних поглядів автор творить модель образу гетьмана Богдана Хмельницького. Саме він виступає носієм ідеї про те, що кожен народ у світі покликаний захищати національне буття, волю і власність.

Український народ, у інтерпретації автора «Історії Русовъ» та його улюблених героїв, є «нацією малоросійською». Гетьмани свідомі того, що у тих політичних обставинах Україна не мала достатньо своїх сил для того, щоб відстоювати незалежність. З огляду на це Б. Хмельницький і виступав за протекторат іншої держави над Україною. Автор наголошує, що старі козаки наполягали на московській протекції через те, що росіяни – одновірний православний народ. Автор «Історії Русовъ» вкладає в уста своїх героїв думку про те, що віра українців і росіян не є тотожною, оскільки «вся вѣра состоитъ у нихъ въ разборѣ образовъ и крестовъ, и кто изъ нихъ лучшій, тотъ есть и достойнѣй къ почитанію и сильнѣе къ помощи людской» [84, с. 99].

Посередництвом представлених моделей правителів автор «Історії Русовъ» наголошує, що український народ «самостоятельнымъ и самодержавнымъ, подъ управленіемъ собственныхъ Князей своихъ, довольно славныхъ великими своими дѣянїями и войнами. По первое пашество и опустошеніе Татарское съ Ханомъ своимъ Батыемъ завело его въ протекцію Литовскую, а послѣ и въ соединеніе съ Польшею. Сіе соединеніе разрушили сами Поляки неслыханнымъ и тиранскимъ своимъ правленіемъ; а свободу и вольность народную возстановило правосудіе Божіе, подвигнувши народъ къ невѣроятной храбрости и мужеству» [84, с. 135–136]. Власне, правитель в «Історії Русовъ» як ідеальний тип державного керманіча стоїть на позиціях незалежності та лібералізму. У його інтерпретації, лідер нації повинен відстоювати і виражати інтереси всього українського народу, а не тільки еліти. Це репрезентує демократичний характер загальної моделі образу правителя в «Історії Русовъ», глибоку гуманістичну спрямованість його світоглядних засад.

Автор через образи правителів досить часто висловлює своє негативне ставлення до термінів «Україна», «український». Це зумовлено тим, що для русько-українських правителів Русь і руси – це питомі назви України та її споконвічних мешканців. Відтак, і Хмельницький, і Мазепа твердо переконані у тому, що ці назви були забрані в українців, підступними політичними методами перейняті та узурповані Московією. На думку автора «Історії Русовъ», що відображено в його

моделях образів правителів, термін «Україна» був накинтий поляками. Насправді це помилка, адже назва вперше зустрічається у Київському літописі під 1187 р.

Загалом же витворена в «Історії Русовъ» модель образу правителя має епохальне значення насамперед через те, що вперше після києворуських літописів із системою князівських образів ця пам'ятка витворила постать державного лідера, який репрезентує ідею незалежності України. Головними репрезентантами її є постаті Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Втілена через ці образи ідея незалежності України є логічним продовженням і розвитком ідеї автономності, яка постала у козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Проте у своїй генезі вона повертається до глибини і могутності ідеї державної волі часів Київської Русі.

У плані творення моделей образів правителів автор «Історії Русовъ» зробив значний крок уперед, створивши фактично ідейну основу для образів національно-визвольних змагань української нації у нову добу, в ХІХ–ХХ ст.

Висновки до розділу 3

У літописах епохи Бароко репрезентовано модель образу правителя, специфіка якої полягає в її національному характері, патріотичності місії. Ключова роль створеної мистецтвом слова інтерпретаційної моделі лідера визначається внеском у становлення ідеї української державності, виробленні державницького спрямування її письменства. Кожен із козацьких літописів й «Історія Русовъ» як завершальний твір барокової історіографії репрезентували свою модель образу правителя, створивши таким чином узагальнений художній тип національного володаря часів Гетьманщини.

Модель образу правителя у літописі Самовидця має індивідуалізований характер й оснований на оцінках автором певного персонажа у контексті історичних подій. У центрі літопису – образ Богдана Хмельницького як ідеального володаря, втілення кращих чеснот державних, громадських, військових, дипломатичних, морально-етичних, релігійних, носій ідеї автономного статусу України. Загалом

така інтерпретація гетьмана зумовлена і відповідністю його позицій поглядам самого літописця. Натомість у негативному ключі представлено постать Івана Виговського, що є суто авторським, суб'єктивним, упередженим, зумовленим орієнтацією гетьмана на польський протекторат. Хоча історичні джерела репрезентують І. Виговського як того, хто значно розбудував Козацьку державу й одним із перших виступив ініціатором незалежної України.

Подібно до моделі образу І. Виговського, негативно зображені постаті Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, коли автор відходить від історичної реальності, керуючись власними антипольськими позиціями. Натомість політичні симпатії Самовидця виявляються у формуванні моделей образів Якова Сомка, Івана Золотаренка, Івана Богуна суто в позитивному аспекті як володарів, які виступали за протекторат Москви й автономний статус Гетьманщини. Постать Івана Мазепи представлена коротко, у позитивному і стриманому ключі, до його розриву з Петром І. Загалом у літописі Самовидця репрезентовано розгорнуту систему образів, кожен із яких репрезентує художню інтерпретацію ним історичних подій і політичних векторів Козацької держави.

Модель образу Богдана Хмельницького є центральною у літописі Г. Грабянки. Його постать подано у широкому контексті формування української нації, порівняно з Мойсеєм, Навуходносором, Кіром, Олександром Македонським, Октавіаном Августом. Гетьман втілює ідею автономного статусу України під протекторатом Росії, наголошено на унікальності його місії в історії України. Загалом образ оснований на середньовічній моделі образу князя, автор наголошує на тому, що гетьман є спадкоємцем правителів Київської Русі. У якості попередника Хмельницького представлено гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного як талановитого полководця і державника, оборонця віри православної, носія козацького гасла «за волю, за віру». Модель образу І. Виговського у літописі Грабянки має негативне звучання через пропольську політику гетьмана. Позитивними є образи Я. Сомка і П. Дорошенка, а останній виступає художнім виразником позицій автора. Образ І. Мазепи подано негативно через його конфлікт із Петром І, що є упередженим і необ'єктивним.

Тенденція літопису Самійла Величка визначається намаганням автора подати авторський образ історії через постаті правителів, основна риса яких – український національний характер. Родоначальником гетьманської династії є Петро Конашевич-Сагайдачний. Гідний його спадкоємець – гетьман Богдан Хмельницький – речник української національної ідеї, символ ідеального володаря. Моделюючи його образ, Величко наголошує на тому, що ґрунтується на багатьох джерелах, тобто є об'єктивним. Це умовно, адже завданням літописця – звеличити козацький чин, а головним засобом тут був образ Б. Хмельницького – центральна постать серед козацьких володарів. Головна риса характеру гетьмана – його близькість із народом і козацтвом, тому і діє він від їхнього імені. Акцентується на шляхетності володаря, дотриманні ним законів і прав. Суто в негативному ключі подано образи гетьманів, які мали пропольські погляди, зокрема І. Виговського, і тих, які вели Гетьманщину до підкорення її Росією.

Модель образу Ю. Хмельницького ґрунтується на описі й аналізі його діяльності, наголошено на злості, нерозважливості, жорстокості гетьмана. Постать Івана Брюховецького ґрунтується на співвіднесеності її з періодом Руїни в Україні. Неоднозначно оцінюються образи П. Дорошенка, І. Брюховецького, М. Ханенка, Д. Многогрішного, що було зумовлено складними часами їхнього правління. Як носіїв небезпеки і трагедії України подано образи самоназваних гетьманів, які здобули владу незаконно, виключно для задоволення власних амбіцій, наприклад Петро Суховій. Модель образу гетьмана Івана Самойловича представлена в еволюції, з акцентуванням уваги на динаміці його позицій за п'ятнадцять років правління. Наголошуються на владолюбстві гетьмана після отримання ним гетьманської булави, що трактується негативно. Модель образу Івана Мазепи у літописі С. Величка є позитивною, часто неоднозначною. У його характері синтезовано значне козако-руське походження, висока освіченість, служба при королівському дворі, талант схилити на свій бік будь-якого, з ким спілкується, здатність із усіх перипетій відродитися, гарні стосунки з запорожцями. Не згадує літописець про завершення гетьманування І. Мазепи. Модель образу Петра Іваненка (Петрика) створена Величком на основі багатьох універсалів, розмов,

листв. Це – особистість непересічна, харизматична, енергійна, смілива, освічений, досвідчений, патріот. Загалом система моделей образів гетьманів у літописі С. Величка – це бачення автором історії та сучасності через постаті володарів.

Невідомий автор «Історії Русовъ» створив цілком новаторську модель образу правителя, виходячи з тогочасних історичних обставин. Особлива увага звертається на постать Б. Хмельницького, пояснюється, що він уклав союз із Москвою, ґрунтуючись на тому, що ця держава – єдиновірна й одноплемінна. Позиція літописця збігається з поглядами гетьмана. Хоч правитель і зробив саме вибір на користь Росії, проте у баченні автора «Історії Русовъ» він постає як відданий патріот України, захисник народу. Цей крок він зробив тому, що розумів безвихідність тогочасної політичної ситуації. Фактично, автор виправдовує вибір гетьмана, інтерпретуючи його як заручника обставин. Літописець створив глибоку модель образу І. Мазепи, наголошуючи, що український народ не зміг усвідомити і зрозуміти дійсних намірів свого гетьмана, тому не підтримав його повстання. Мазепа виступає носієм ідеї незалежності України – визначальної для автора літопису, що є найвищою характеристикою образу державного лідера.

Постать гетьмана Павла Полуботка співзвучна з образом Мазепи, а його промова перед Петром I – політичний маніфест «Історії Русовъ», де сконцентровано домінуючі ідеї літопису. У творі ідеальний тип державного керівника стоїть на позиціях незалежності та лібералізму, як лідер нації він відстоює і виражає інтереси всього українського народу, а не тільки еліти. Це репрезентує демократичний характер загальної моделі образу правителя в «Історії Русовъ», глибоку гуманістичну спрямованість його світоглядних засад, синтез європейського і національного, а також елементи просвітницького характеру. Через систему образів гетьманів у «Історії Русовъ» актуалізовано у нові часи ідею державності часів Київської Русі.

ВИСНОВКИ

Сучасна методологія вивчення інтерпретаційних моделей образу правителя в українських середньовічних і барокових літописах ґрунтується на працях учених істориків літератури, літературознавців, істориків, філософів, суспільствознавців XIX–XXI ст. Модерна наукова інтерпретація образу володаря базується на аналізі текстів і застосуванні низки сучасних методів їх тлумачення й дослідження, виокремленні інтерпретаційної моделі образу правителя. Дослідження останньої дає можливість простежити генезис і динаміку моделі образу державного керманіча і лідера у художній інтерпретації українських письменників від епохи Середньовіччя до Бароко.

Історико-літературні засади вивчення образу правителя в літературі українського Середньовіччя визначаються розумінням доби Середньовіччя в історії української книжності як епохи, коли остання синтезувала впливи і традиції християнські, візантійсько-болгарські та інші на основі власної автентичної ідейно-естетичної бази. Методологія вивчення інтерпретаційної моделі образу правителя у літописах епохи Бароко ґрунтується на утвердженні тези про розвиток бароковими літописцями моделі образу правителя, що була закладена у середньовічному літописанні й адаптації її до нових умов суспільного і культурного життя. Загалом спільною рисою моделі образу правителя тут є те, що як і літописи загалом, так і образи правителів у них зокрема творилися на замовлення держави, репрезентуючи її головні ідеї та позиції.

У середньовічних інтерпретаційних моделях образів правителів синтезувалися дві традиції – етнічна, національна і конфесійна, православна християнська. Історичний аспект у моделі образу середньовічного володаря є визначальним. Загалом у середньовічному культурному просторі спостерігається наявність двох визначальних типів образу володаря як у реальному житті, так і у книжності – світський і церковний. До світського відносимо тих правителів, які не були канонізовані, а до церковного – канонізованих. Обидва ці типи позначені цілеспрямованою ідеалізацією як самого образу очілька держави, так і його

суспільного становища, державної місії. Характерними рисами моделі образу правителя у середньовічних літописах є домінування етнічного начала нарівні з християнським світобаченням і візантійсько-болгарською традицією. Літописи «Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ», Київський і Галицько-Волинський представляють різні риси в образах правителів, зокрема воїна, дипломата, лицаря, державника тощо.

Визначальною тезою у барокових літописах при творенні моделі образу правителя є втілення у гетьманах ідеї української автономності, а потім – і незалежності, зосередження уваги на подіях українсько-польської війни під проводом Б. Хмельницького. Тут образ останнього є визначальним для літописців, формує і спрямовує загальну модель образу козацького лідера і керманіча, творить її місійну роль у тексті зокрема й літературі загалом. У літописі Самовидця, написаному у часи правління гетьмана Івана Мазепи, відображені політичні позиції цього діяча, подане розуміння ним ролі та місії правителя. Модель образу керманіча у розумінні Г. Грабянки не є культовою, завдання літописця – об'єктивно його оцінити. Він убачає як позитивне, так і негативне в українсько-польській війні, його ідеалом у моделі образу правителя є мирна політика. Центральна постать літопису Грабянки – Б. Хмельницький – поєднує у собі риси реальної історичної особи та ідеального керманіча. Для моделі образу правителя у літописі С. Величка визначальною рисою є шанобливе ставлення до всього козацтва, включаючи низове і чернь як рушійної сили у національно-визвольних змаганнях. В уявленнях літописця суспільним ідеалом є Запорізька Січ, а ідеальним правителем і лідером – Іван Сірко. Так само суто позитивно оцінюється образ Б. Хмельницького. В «Історії Русовъ» як завершальному творі барокової історіографії репрезентовано модель образу суто національного лідера, який відстоює ідею незалежної Української Держави. Загалом у барокових літописах інтерпретаційна модель образу правителя набуває все більш яскраво виражених рис політичного лідера, особистості, харизматичність якої визнається широкими колами народу, національного провідника, захисника й утверджувача української державності.

Отже, методологія вивчення інтерпретаційної моделі образу правителя ґрунтується на тезі про його динаміку і змінність відповідно до нових ідейно-художніх і культурних умов. Суть цієї динаміки полягає у русі до наповнення моделі образу правителя національним звучанням і змістом, що було безпосередньо пов'язано з утвердженням українського нації як політичного феномену. Для історико-філософського характеру моделі образу правителя у середньовічних літописах притаманним є поєднання історичного й філософського начал, які репрезентуються у художніх аспектах та інтерпретаціях.

Структура історико-філософської моделі образу середньовічного правителя представлена двома типами. Перший – світський, який містить образи правителів – державних діячів, у характерах яких домінує ідея влади. Тут виділяємо два підтипи: князі-язичники та князі-християни. До першого належать образи Кия, Щека і Хорива, Олега Віщого, Ігоря, Святослава. До другого – Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича, Ігоря Новгород-Сіверського, Данила Галицького, Володимира Васильковича Волинського.

Другий тип – церковний – канонізовані князі, включені до пантеону руських святих. Визначальна риса в їхніх характерах – ідея присвяти життя Богові й державі. Це канонізовані князі Ольга, Володимир Великий, Борис і Гліб. Тут виокремлюємо два підтипи. Перший – синтетичний – князі, які від язичництва прийшли до християнства і після смерті були канонізовані. Це постаті Ольги і Володимира Великого. Їх канонізовано за апостольський подвиг, який передбачає глибоку еволюцію характерів правителів від язичництва до християнської віри. Другий підтип – князі, які були християнами від народження – святі Борис і Гліб – страстотерпці.

Першими у «Повѣсть врѣмяньныхъ лѣтъ» є образи легендарних князів-засновників Києва – Кия, Щека, Хорива і сестри їхньої Либідь, які репрезентують фактично єдиний узагальнений образ князя-фундатора, князя-засновника, першовідкривача столярного граду. Проте літописець пише про них мінімально, адже йдеться про язичників. У моделі образу Олега визначається співвіднесеність чи не співвіднесеність із історією, оскільки тут поєдналися історичні відомості й

легендарні. Він – язичник, який толерантно ставиться до християнства, проте приймає смерть саме як невірний. Постать князя Ігоря є прикладом правителя, здатного на нерозумні й непродумані вчинки. У структурі моделі образу князя Святослава синтезувалися книжна літописна й усна епічна традиції. Це яскравий киеворуський етнічний тип, який втілює ментальні риси українсько-руського народу. Загалом усі названі вище моделі образів князів у літописі об'єднані культом воїнської честі, героїзму, рицарства. Це модель образу володаря-героя, достойного керманича народу і державного правителя.

У постаті князя Ярослава Мудрого втілено ідею про те, що Бог сам визначає, кому дати владу. Він продовжує справу Володимира щодо утвердження християнства на Русі, відзначається начитаністю, мудрістю, є великим дипломатом і визначним міжнародним діячем. Модель образу Володимира Мономаха характеризується ідеєю єднання зусиль киеворуських князів у боротьбі з половцями. Він символізує ідеального середньовічного володаря і лицаря-воїна, кожен похід якого на половців має яскраво виражені риси хрестового. Модель образу князя Ізяслава Мстиславича у Київському літописі є втіленням християнського князя-лицаря. Централізуючою і консолідуючою постаттю Галицької частини Галицько-Волинського літопису є Данило. Це князь-герой, дипломат, будівничий міст, коронований володар Русі. Він – символ ідеального князя-рицаря, князя-героя. Модель образу Володимира Васильковича у Волинській частині літопису є цілком протилежною, вона сформована суто у релігійній і світській площинах.

У модель образу княгині Ольги – єдиної жінки-володарки – інтегровано переосмислені біблійні концепти, на основі яких творяться киеворуські паралелі. Визначальна риса характеру володарки – державницький і дипломатичний таланти, гідне представлення Русі у світі, просвітленість християнством. У моделі образу князя Володимира Великого також головним є його апостольський подвиг, прийняття християнства як державної релігії Русі. Якщо княгиня Ольга – символ мудрості-хитрості, то суть моделі образу Володимира визначається цілою низкою характеристик. У структурі цього образу протиставляються язичник і християнин.

Це складний і багатогранний, проте єдиний і цілісний образ володаря Русі. Не відміну від попередніх князів-язичників, які загинули, Ольга і Володимир, ставши самі християнами і просвітивши Русь, дожили до літнього віку і померли власною смертю, будучи канонізованими після смерті. Образи князів Бориса і Гліба – цілком новий тип для середньовічної свідомості. Це ідеальні правителі-святі, які йдуть на мученицьку смерть. Головним у їхніх характерах є прийняття жертвовної смерті й перетворення на оборонців і заступників Руської землі, це моделі образів святих воїнів, які також володіють даром зцілення. Загалом образи «Літопису Руського» репрезентують руський етнотип правителя. Його специфіка полягає у здатності відображати як політику князя-замовника, так і риси світогляду автора-книжника. Для кожного володаря притаманний певний набір чеснот, це – державник, рицар, герой, а також мислитель і філософ.

У літописах епохи Бароко репрезентовано модель образу правителя, специфіка якої полягає в її національному характері, патріотичності місії. Ключова роль створеної мистецтвом слова інтерпретаційної моделі лідера визначається внеском у становлення ідеї української державності, виробленні державницького спрямування її письменства. Кожен із козацьких літописів й «Истории Русовъ» як завершальний твір барокової історіографії репрезентували свою модель образу правителя, створивши таким чином узагальнений художній тип національного володаря часів Гетьманщини.

Модель образу правителя у літописі Самовидця має індивідуалізований характер й основана на оцінках автором певного персонажа у контексті історичних подій. У центрі літопису – образ Богдана Хмельницького як ідеального володаря, втілення кращих чеснот державних, громадських, військових, дипломатичних, морально-етичних, релігійних, носій ідеї автономного статусу України. Натомість у негативному ключі представлено постать Івана Виговського, що є суто авторським, суб'єктивним, упередженим, зумовленим орієнтацією гетьмана на польський протекторат. Натомість історичні джерела репрезентують І. Виговського як того, хто значно розбудував Козацьку державу й одним із перших виступив ініціатором незалежної України.

Подібно до моделі образу І. Виговського, негативно зображені постаті Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, коли автор відходить від історичної реальності, керуючись власними антипольськими позиціями. Натомість політичні симпатії Самовидця виявляються у формуванні моделей образів Якова Сомка, Івана Золотаренка, Івана Богуна суто в позитивному аспекті як володарів, які виступали за протекторат Москви й автономний статус Гетьманщини. Постать Івана Мазепи представлена коротко, у позитивному і стриманому ключі, до його розриву з Петром І. Загалом у літописі Самовидця репрезентовано розгорнуту систему образів, кожен із яких репрезентує художню інтерпретацію ним історичних подій і політичних векторів Козацької держави.

Модель образу Б. Хмельницького є центральною у літописі Г. Грабянки. Його постать представлено у широкому контексті формування української нації, порівняно з Мойсеєм, Навуходносором, Кіром, Олександром Македонським, Октавіаном Августом. В якості попередника Хмельницького репрезентовано гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного як талановитого полководця і державника, оборонця віри православної, носія козацького гасла «за волю, за віру». Модель образу І. Виговського у літописі Грабянка має негативне звучання через пропольську політику гетьмана. Позитивними є образи Я. Сомка і П. Дорошенка, а останній виступає художнім виразником позицій автора. Образ І. Мазепи подано негативно через його конфлікт із Петром І, що є упередженням і необ'єктивним.

Тенденція літопису Самійла Величка визначається намаганням автора подати авторський образ історії через моделі образів правителів, основна риса яких – український національний характер. Родоначальником гетьманської династії є Петро Конашевич-Сагайдачний. Загалом у літописі С. Величка представлено систему моделей образів українських гетьманів. Центральна постать тут – Б. Хмельницький – символ ідеального володаря, котрий здобув права і вольності Козацькій державі. Суто в негативному ключі подано образи гетьманів, які мали пропольські погляди (І. Виговського), і тих, які вели Гетьманщину до підкорення її Росією. Модель образу Ю. Хмельницького ґрунтується на описі й

аналізі його діяльності, наголошено на злості, нерозважливості, жорстокості. Постать Івана Брюховецького базується на співвіднесеності її з періодом Руїни в Україні. Неоднозначно оцінюються П. Дорошенко, І. Брюховецький, М. Ханенко, Д. Многогрішний, що було зумовлено складними часами їхнього правління. Як носіїв небезпеки і трагедії України подано образи самоназваних гетьманів, що здобули владу незаконно, виключно для задоволення власних амбіцій, наприклад Петро Суховій. Модель образу гетьмана Івана Самойловича представлена в еволюції, з акцентуванням уваги на динаміці його позицій за п'ятнадцять років правління. Наголошуються на владолюбстві гетьмана після отримання ним гетьманської булави, що трактується негативно. Модель образу Івана Мазепи у літописі С. Величка є позитивною, часто неоднозначною. Образу Петра Іваненка (Петрика) створено Величком на основі багатьох універсалів, розмов, листів. Це – особистість непересічна, харизматична, енергійна, смілива, освічена, досвідчена, патріотична. Загалом система моделей образів гетьманів у літописі В. Величка – це бачення й інтерпретація автором історії та сучасності через постаті володарів.

Невідомий автор «Історії Русовъ» створив цілком новаторську модель образу правителя, виходячи з тогочасних історичних обставин. Особлива увага звертається на постать Б. Хмельницького, пояснюється, що він уклав союз із Москвою, основується на тому, що ця держава – єдиновірна й одноплемінна. Позиція літописця збігається з поглядами гетьмана. Хоч гетьман і зробив саме вибір на користь Росії, проте у баченні автора «Історії Русовъ» він постає як відданий патріот України, захисник народу. Цей крок він зробив тому, що розумів безвихідність тогочасної політичної ситуації. Фактично, автор виправдовує вибір гетьмана, інтерпретуючи його як заручника обставин. У творі представлено глибоку модель образу І. Мазепи, наголошено, що український народ не зміг усвідомити і зрозуміти дійсних намірів свого гетьмана, тому не підтримав його повстання. Мазепа виступає носієм ідеї незалежності України – визначальної для автора літопису. Постать гетьмана Павла Полуботка співзвучна з образом Мазепи, а його промова перед Петром I – це політичний маніфест «Історії Русовъ», де сконцентровано домінуючі ідеї літопису. У творі ідеальний тип державного

керманіча стоїть на позиціях незалежності та лібералізму, як лідер нації він відстоює і виражає інтереси всього українського народу, а не тільки еліти. Це репрезентує демократичний характер загальної моделі образу правителя в «Історії Русовъ», глибоку гуманістичну спрямованість його світоглядних засад, синтез європейського і національного, а також елементи просвітницького характеру. Через систему образів гетьманів у «Історії Русовъ» актуалізовано у нові часи ідею державності часів Київської Русі.

Отже, інтерпретаційна модель образу правителя у середньовічних і барокових літописах – один із найважливіших художніх феноменів давньої української літератури. У ньому синтезовано релігійні, естетичні, культурні, суспільні погляди книжників культурно-естетичних епох Середньовіччя і Бароко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Д. И. Абрамович. – Пг. : Б. и., 1916. – 216 с.
2. Адрианова-Перетц В. П. Человек в поучительной литературе Древней Руси / В. П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград : Наука, 1972. – Т. 37. – С. 68–75. – (Научное издание).
3. Александров О. Середньовічний автор / О. Александров // Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 9—24. – (Наукове видання).
4. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / Андрусяк М. – К. : Обереги, 1991. – 26 с.
5. Антонович В. Коротка історія козаччини / Володимир Антонович. – К. : Україна, 2004. – 304 с.
6. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Антонович В. Б. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
7. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / Олена Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
8. Бердник О. «Історія Русовь» як метатекст : [монографія] / Олеся Бердник. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2002. – 175 с.
9. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М. : Институт истории АН СССР, 1963. – 376 с.
10. Білоус П. Актуальні питання української літературної медієвістики / Петро Білоус. – Житомир : Б. в., 2009. – 246 с. – (Наукове видання).
11. Білоус П. Світло зниклих світів / Петро Білоус. – Житомир : Полісся, 2003. – 159 с. – (Наукове видання).
12. Білоус П. Українська середньовічна література : Лекції / Петро Білоус. – Житомир : ЖДУ, 2008. – 288 с. – (Навчальне видання).
13. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого Гетьмана / Ілько Борщак, Роман Мартель. – К. : Свенас, 1991. – 132 с.

14. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч / Ілько Борщак. – К. : Свенас, 1991. – 151 с.
15. Бушин М. І. Становлення української державності в XVII ст. : Богдан Хмельницький та його спадкоємці / Бушин М. І., Коваль В. І., Дмитренко М. Г. – К. : Наукова думка, 1998. – 271 с.
16. Бугославский С. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. – Л. : Оттиск из т. 39 «Известий отделения русского языка и словесности РАН», 1925. – 159 с.
17. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба : розвідка й тексти / Сергій Бугославський. – К. : ВУАН, 1928. – 206 , [2] с.
18. Будовниц И. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.) / И. Будовниц. – М. : Издательство АН СССР, 1960. – 488 с.
19. Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України : церковно-історичні радіолекції з Ватикану / А. Г. Великий, ЧСВВ. – [2-е вид]. – Кн. 1 : IX–X–XI ст. – Рим ; Львів : Місіонер, 1998. – 207 с.
20. Величко С. Лѣтопись событий в Юго-Западной России в ХУІІ в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1848. – Т. 1. – УІІІ + 454 + 51 + ХХХ, [2]. 21. Величко С. Лѣтопись событий в Юго-Западной России в ХУІІ в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1851. – Т. 2. – 612 + ХУІІ, [3] с. 22. Величко С. Лѣтопись событий в Юго-Западной России в ХУІІ в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1855. – Т. 3. – ІУ + ХІІ + 568, [2] с. 23. Величко С. Лѣтопись событий в Юго-Западной России в ХУІІ в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1864. – Т. 4. – ХХІ + 407, [2] с. 24. Величко С. Сказаніє о войнь козацкой з поляками / Самуил Величко. – К.: Археографічна комісія УАН, 1926. – ХУІ + 268, [1] с. 25. Величко С. Літопис : [у 2 т.] / Самійло Величко ; [пер. з книжної української мови В.Шевчук]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 370, [4] с. 26. Величко С. Літопис : [у 2 т.] / Самійло Величко ; [пер. з книжної української мови В.Шевчук]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 640 [2] с. 27.

Возняк М. Хто ж автор т.зв. літопису Самовидця? / Михайло Возняк // ЗНТШ. – Т. СЛІІІ. – Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1935. – С. 1–81.

28. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русов» у літературі й науці) / Михайло Возняк. – Львів–Київ, 1939. – 159 с.

29. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук / ЗНТШ. – Т. LXXXIX. – Львів, 1909. – С. 59–72.

30. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

31. Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах // Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя : IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – Кн. 2. – К. : Аконт, 2002. – С. 34–61.

32. Воронин Н. Н. О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха / Н. Н. Воронин // Историко-археологический сборник. – М. : Издательство МГУ, 1962. – С. 265–271.

33. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис : процес складання, редакції і редактори / А. І. Генсьорський. – К. : Видавництво АН УРСР, 1958. – 103 с.

34. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич і його доба / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2001. – 247 с. 35. Голубинский Е. Канонизации святых в Русской Церкви / Е. Голубинский. – [2-е изд.]. – М. : Б. и., 1903. – 221 с. 36. Горський В. Біля джерел / Вілен Горський. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 257 с. – (Наукове видання). 37. Горський В. С. Святі Київської Русі / В. С. Горський. – К. : Абрис, 1994. – 173, [3] с. – (Наукове видання). 38. Горський В. С. Філософія в українській культурі (методологія та історія). Філософські нариси / В. С. Горський. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 236 с. – (Наукове видання).

39. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. – К. : Генеза, 1995. – 608 с. 40. Грушевський М. К характеристике взглядов Истории Русовь / Михаил Грушевский // Известия ОРЯС АН. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 396–427.

41. Грушевський М. Історія України-Руси : [в 11 т., 12 кн.] / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VII. – 624, [2] с. – (Наукове видання).
42. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – Т. I. До початку XI віка. – К. : Наукова думка, 1991. – 736 с.
43. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – Т. II. XI–XIII вік. – К. : Наукова думка, 1992. – 640 с.
44. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – Т. III. До року 1340. – К. : Наукова думка, 1993. – 592 с.
45. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. I. – К. : Либідь, 1993. – 389, [2] с.
46. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. II. – К. : Либідь, 1993. – 264 с.
47. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. III. – К. : Либідь, 1993. – 285 с.
48. Грушевський М. Історія української літератури : [в 6 т., 9 кн.] / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 2. – 351 с. – (Літературні пам'ятки України).
49. Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 383 с. – (Научное издание).
50. Демин А. С. О древнерусском литературном творчестве : опыт типологии с XI по середину XVIII в. от Иллариона до Ломоносова / А. С. Демин. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 758 с. – (Научное издание).
51. Демин А. С. О типе литературного творчества создателей «Повести временных лет» / А. С. Демин // Герменевтика древнерусской литературы. – Сб. 10. – М. : Наследие, 2000. – С. 18–43. – (Научное издание).
52. Демин А. С. О художественности древнерусской литературы. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 848 с. – (Научное издание).
53. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис / Ярослав Дзира // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 199–214.

54. Дзира Я. «Історія Русів» – видатна пам'ятка української історіографії: нові дані про її автора / Ярослав Дзира // Автопортрет нації. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 123–132.
55. Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : [збірник наукових праць]. – К. : Наукова думка, 1995. – 574 с.
56. Документи Богдана Хмельницького : [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
57. Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи : Промова на ювілейних урочистостях з приводу 250-ліття смерті Гетьмана Мазепи / Василь Доманицький. – Чикаго – Іллінойс, 1960. – 50 с.
58. Дорошенко Д. Нарис історії України : [у 2 т.] / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1. – 232, [2] с. – (Репринтне видання. Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року. Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький).
59. Дорошенко Д. Нарис історії України : [у 2 т.] / Дмитро Дорошенко – К. : Глобус, 1991. – Т. II. – 349 с. (Репринтне видання. Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року. Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький).
60. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під московським царством (1654–1876) / Михайло Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 559–574.
61. Еремін І. П. Киевская летопись как памятник литературы / И. П. Еремін // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т. 7. – М. ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1949. – С. 80–83.
62. Еремін І. П. Литература Древней Руси : Этюды и характеристики / И. П. Еремін ; [вст. ст. Д. С. Лихачева]. – М. ; Ленинград : Наука, 1968. – 263 с.
63. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 608 с.
64. Задорожна Л. М. Риси етнотипу та етнохарактеристики у системі розвитку української літератури. Літописна спадщина : навчальний посібник /

Л. М. Задорожна. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 139 с. – (Навчальне видання).

65. Задорожна Л. Характерологія першої частини «Літопису Руського» / Людмила Задорожна // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник наукових праць. – К. : Акцент, 2004. – Вип. 18, ч. 2. – С. 23–52. – (Наукове видання).

66. Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткое Сообщение Института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66–75.

67. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О.Сліпушко, передм. В. Яременка. – Кн. 1. – К. : Аконіт, 2002. – 784 с.

68. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О.Сліпушко, передм. В. Яременка. – Кн. 2. – К. : Аконіт, 2002. – 784 с.

69. Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. Часть первая : Поучение к детям. Письмо к Олегу и отрывки. – М : Б. и., 1900. – VIII, 326 с.

70. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою археографическою комиссиею. – Т. IX. – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб. : Б. и., 1846. – 256 стб.

71. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : Издательство Восточной литературы, 1962. – 938 стб.

72. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 938, [87], [L] с.

73. Исаевич Я. Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. // Польша и Русь : статьи. – М. : Наука, 1974. – С. 112–128.

74. Иванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Раїса Іванченко. – К. : Смолоскип, 2007. – 357 с. – (Наукове видання).

75. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності / Раїса Іванченко. – К. : Український письменник, 1996. – 336 с.
76. Іларіон [Огієнко], митр. Канонізація святих в Українській Церкві : Богословська монографія / Митр. Іларіон [Огієнко]. – Вінніпег : Вид. «Нашої Культури», 1965. – 224 с.
77. Іларіон [Огієнко], митр. Українська церква. Нариси з історії православної церкви / Митр. Іларіон [Огієнко]. – Вінніпег : Б. в., 1982. – 366 с.
78. Ісаєвич Я. Д. Володимир Волинський / Я. Д. Ісаєвич, А. Г. Мартинюк. – Львів : Каменяр, 1983. – 71 с.
79. Ісаєвич Я. Д. Князь і король Данило : суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) / Я. Д. Ісаєвич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3–10.
80. Ісіченко Ігор, арх. Аскетична література Київської Русі : монографія / Арх. Ігор Ісіченко. – Х. : Акта, 2007. – 396 с.
81. Ісіченко І., арх. Християнське лицарство в літературі Київської Русі / Ігор Ісіченко, арх. // Антипролог. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими / [упор. Ю. В. Пелешенко, Г. М. Нога]. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. – С. 16–38. – (Наукове видання).
82. Ісіченко І., Архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко: XVII–XVIII ст. : Підручник для студентів філологічних факультетів університетів / Архієпископ Ігор Ісіченко. – Львів – Київ – Харків : «Святогорець», 2011. – 566 [1 с.].
83. Історія Русів ; [український переклад Іван Драча]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 318, [1] с.
84. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. – М.: Университетская типография, 1846. – IV + 257, [45] с.
85. Кадлубовский А. П. Очерки по истории древнерусской литературы житий святых / А. П. Кадлубовский // Русский филологический вестник. – 1901. – Т. 45. – С. 35–70 .

86. Кадлубовский А. П. Очерки по истории древнерусской литературы житий святых / А. П. Кадлубовский // Русский филологический вестник. – 1901. – Т. 46. – С. 5–128.

87. Кадлубовский А. П. Очерки по истории древнерусской литературы житий святых / А. П. Кадлубовский // Русский филологический вестник. – 1902. – Т. 47. – С. 1–102.

88. Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави / М. Карпенко. – Суми : Софія, 1999. – 24 с.

89. Киричок О. Б. Категорії лицарської етики в контексті філософської культури Київської Русі / О. Б. Киричок // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. – Т. 18. Філософія та релігієзнавство. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – С. 38–43. – (Наукове видання).

90. Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник / В. О. Ключевский. – М. : Наука, 1988. – 509 с. – (Научное издание).

91. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. : [популярний нарис] / З. Книш. – Париж-Вінніпег, 1952. – 205 с.

92. Ковалів Ю. Образ // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Юрій Ковалів. – Т. II. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – С. 139.

93. Ковальський М., Мисик Ю. Українские летописи / М. Ковальський, Ю. Мисик // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 34–42.

94. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1986. – 310 с.

95. Конявская Е. Л. Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.) / Е. Л. Конявская. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 199 с.

96. Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької : Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури / Микола Корпанюк. – Черкаси : Брама, 2004. – 279 с. – (Наукове видання).

97. Костомаров М. Богдан Хмельницький [історична монографія] / Микола Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 843 с.

98. Костомаров М. Галерея портретів: біографічні нариси / Микола Костомаров. – К. : Веселка, 1993. – 323 с.
99. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / Микола Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 493 с.
100. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования [в 2 кн.] / Николай Костомаров. – М. : Книга, 1989. – Кн. 1. – 235 с.
101. Костомаров Н. И. Мазепа / Николай Иванович Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
102. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. 1. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 638 с.
103. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, коментар / М. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с. – (Наукове видання).
104. Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия : сборник статей. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 20–33.
105. Котляр М. Ф. Данило Галицький : Біографічний нарис. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.
106. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996. – 238 с.
107. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К.: Наукова думка, 2002. – 320 с.
108. Кривошея В. Українська козацька старшина / В. Кривошея. – К. : Наукова думка, 1997. – 254 с.
109. Крип'якевич І. Історія українського війська / Іван Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
110. Крупницький В. Гетьман Данило Апостол та його доба / В. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – 288 с.
111. Крупницький В. Гетьман Мазепа та його доба / В. Крупницький. – К. : Україна, 2001. – 240 с.

112. Крупницький В. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності / В. Крупницький. – Варшава, 1938. – 268 с.
113. Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини : [монографія] / Ігор Вікторович Куташев. – К. : Український Центр духовної культури, 2007. – 319 с.
114. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки [курс лекцій] / Б. Л. Кухта. – К. : Інститут системних досліджень, 1994. – 368 с.
115. Левицький Ю. Святі Київської Церкви / Юрій-Мирослав Левицький. – К. : Видавництво Олени Теліги, 2000. – 119 с.
116. Лепкий Б. Начерк історії української літератури : у 2 кн. – Кн. 1 : До нападів татар. – К. ; Ляйпціг : Українська накладня, б.р. – 336 с.
117. Летопись Григория Грабянки. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1854. – XXIX + VIII + 1 + 272 + X + 2 + 273 + 374 + VI с.
118. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1846. – Кн. 1. – С. 1–72; Кн. 2. – С. 73–152.
119. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1878. – VIII + 81 + 486 с.
120. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / [автор-укладач Ю. І. Ковалів]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – Т. 2. – 622 с.
121. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / [автор-укладач Ю. І. Ковалів]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – Т. 1. – 607 с.
122. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Товариство «Знання» України, 1992. – 185 с.
123. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
124. Літопис Руський : За Іпатським списком ; [пер. з давньорус. Л. Є. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – XVI, 590, [1] с.
125. Лихачев Д. С. Великое наследие // Избранные работы : в 3 т. / Д. С. Лихачев – Т. 2. – Л. : Художественная литература, 1987. – С. 5–20.

126. Лихачев Д. С. Величие древнерусской литературы / Д. С. Лихачев // Памятники литературы Древней Руси : XI – начало XII века / [вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Художественная литература, 1978. – С. 5–20.
127. Лихачев Д. С. Владимир Всеволодович Мономах / Д. С. Лихачев // Труды Отдела древнерусской литературы. – М. ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1985. – Т. XL. – С. 57–60. – (Научное издание).
128. Лихачев Д. С. Зарождение и развитие жанров древнерусской литературы / Д. С. Лихачев // Исследования по древнерусской литературе. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 79–95. – (Научное издание).
129. Лихачев Д. С. Литература трагического века в истории России / Д. С. Лихачев // Памятники литературы Древней Руси : XIII век / [вступ. ст. Д. С. Лихачева; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Художественная литература, 1981. – С. 5–26.
130. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – [3-е изд.]. М. : Наука, 1979. – 360 с. – (Научное издание).
131. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: Эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Ленинград : Наука, 1973. – 254 с. – (Научное издание).
132. Лотман Ю. М. О русской литературе : Статьи и исследования (1958–1993 / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург, 1997. – 848 с.
133. Луценко Ю. Н. Летопись Григория Грабянки / Ю. Н. Луценко. – К. : Наукова думка, 1989. – 230 с.
134. Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис / Юрій Луценко // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Товариство «Знання» України, 1992. – С. 3–9.
135. Мазепа : [збірник / упор. Ю. О. Іванченко]. – К. : Мистецтво, 1993. – 240 с.
136. Макаров Л. Світло українського бароко / Леонід Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 286, [1] с. – (Мистецтвознавче видання).
137. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 78 с. – (Науково-популярне видання).

138. Мильков В. В. Осмысление истории в Древней Руси / В. В. Мильков. – М. : ИФРАН, 1997. – 197 с.
139. Мильков В. Религиозно-философские воззрения Владимира Мономаха / В. Мильков // Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – С. 303–329. – (Наукове видання).
140. Мишанич О. Кризь віки. Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження / Олекса Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – 348, [4] с.
141. Мишанич О. На переломі. Літературознавчі статті й дослідження / Олекса Мишанич // К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 426, [1] с.
142. Мишанич Я. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К.: ТОВ «Обереги», 1999. – 240 с.
143. Мішуков О. В. «Історія Русів» у європейському контексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філ. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / О. В. Мішуков. – Львів, 2000. – 32 с.
144. Мішуков О. В. «Історія Русів» у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях / О. В. Мішуков. – К. : Наукова думка, 1998. – 239 с.
145. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка / Володимир Модзалевський // ЗІФВ УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; Кн. 2–3. – К., 1923. – С. 29–859.
146. Назарко, Іриней І., о. ЧСВВ. Святий Володимир Великий, володар і хреститель Руси-України (960–1015) / о. Іриней І. Назарко. – Рим : ОО. Василіяни, 1954. – xxxii , 227 с.
147. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Дмитро Наливайко. – К : Дніпро, 1992. – 495 с.
148. Наливайко Д. С. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Д. С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с. – (Наукове видання).
149. Никольский Н. Повесть временных лет, как источник для начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнем русском летописании / Н. Никольский. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1930. – В. 1. – 107 с.

150. Нудьга Г. Республіка козаків / Григорій Нудьга. – Львів : Каменяр, 1991. – 320 с.
151. Огієнко І. І. Українська Церква : Нариси з історії Української Православної Церкви : у 2 т. / І. І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1–2. – 284 с.
152. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва / Олександр Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. – К. : Свенас, 1994. – С. 54–72.
153. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1960. – 54 с.
154. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року / Олександр Оглоблин // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. – К. : Україна, 1927. – С. 54–63.
155. Оглоблин О. До питання про автора «Історії Русів» / Олександр Оглоблин // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 69–95; 1998. – № 1. – С. 100–132.
156. Оглоблин О. Студії з історії України : [статті і джерельні матеріали / за ред. Л. Винара] / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 419 с.
157. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк, 1954. – 54 с.
158. Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині. – К. : Українське видавництво, 1929. – 231 с.
159. Окиншевич Л. До питання про автора літопису Самовидця / Л. Окиншевич // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т. 1. – К., 1932. – С. 32–51.
160. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 157. – С. 12–32.
161. Орлов А. С. Владимир Мономах / А. С. Орлов. – М.; Ленинград : Издательство АН СССР, 1946. – 191 с.
162. Павленко Г. Біографічний код в Сказанні про Бориса і Гліба / Г. Павленко // Антипролог. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими / [упор. Ю. В. Пелешенко, Г. М. Нога]. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. – С. 67–85.

163. Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі : монографія / Г. І. Павленко. – К. : Наукова думка, 1984. – 325, [1] с. – (Наукове видання).

164. Памятники литературы Древней Руси : XI– начало XII века / [вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Художественная литература, 1978. – 413 с. – (Научное издание).

165. Памятники литературы Древней Руси : XII век / [вступ. ст. Д. С. Лихачева; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М.: Художественная литература, 1980. – 704 с. – (Научное издание).

166. Памятники литературы Древней Руси : XIII век / [вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Художественная литература, 1981. – 616 с. – (Научное издание).

167. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – СПб. : Б. и., 1894. – Вып. 1. – 198 с.

168. Пауткин А. А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах / А. А. Пауткин // Герменевтика древнерусской литературы XI-XVI веков. – М. : ИМЛИ, 1989. – Сб. 1. – С. 231–246. – (Научное издание).

169. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Издательство АН СССР, 1950. – 330 с.

170. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції: монографія / Юрій Пелешенко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2004. – 422 с. – (Наукове видання).

171. Перетц В. Н. Краткий очерк методологии истории русской литературы / В. Н. Перетц. – Пг. : Академия, 1922. – 164 с.

172. Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора Літопису (Романа Ракушку-Романовського) / М. Петровський. – Ніжин : Ніжинський інститут народної освіти, 1926. – 80 с.

173. Повісті врем'яних літ : Літопис (за Іпатським списком) / [пер. В. Яременка] // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV

століть: у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – Кн. 1. – К. : Аконіт, 2002. – С. 460–781.

174. Погодин М. П. О Поучении Мономаховом / М. П. Погодин // Издание АН по отделению русского языка и словесности. – 1861–1863. – Т. X. – Стовп. 234–244.

175. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Наталія Полонська-Василенко ; [вст. стаття В. Ульяновського]. – Т. 1. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

176. Попов Н. А. Древнерусские жития святых как исторический источник / Н. А. Попов // Православное обозрение. – 1872. – Первое полугодие. – С. 410–462.

177. Попович М. В. Нариси історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1999. – 728 с. – (Навчальне видання).

178. Поучение Владимира Мономаха // Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века / [вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Художественная литература, 1978. – С. 393–412.

179. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. / М. Д. Приселков. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. – 325 с. – (Научное издание).

180. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб. : Наука, 2003. – 245 с. – (Научное издание).

181. Пушкарева Н. П. Женщины Древней Руси / Н. П. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

182. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. / Б. Я. Рамм. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.

183. Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. / А. Н. Робинсон. – М.: Наука, 1980. – 336 с. – (Научное издание).

184. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 591 с. – (Научное издание).

185. Рыбаков Б. А. Рождение Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : АиФПринт, 2004. – 447 с. – (Научное издание).

186. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1972. – 520 с.

187. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки : [монографія]. – К. : Видавець «ПАРАПАН», 2002. – 391, [2] с. – (Наукове видання).
188. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – М. : Педагогика, 1987. – 128 с.
189. Святий князь Михайло Чернігівський та його доба / [збірник праць]. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 115 с.
190. Сеницына Н. В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» (к вопросу о концепциях римско-византийского преемства в русской общественно-политической мысли XV-XVI вв.) / Н. В. Сеницына // Древнейшие государства на территории СССР. – М. : Наука, 1987. – С. 189–196.
191. Сліпушко О. Дружинна повість про князя Данила у складі Галицько-Волинського літопису / Оксана Сліпушко // Варшавські українознавчі записки. / [за ред. проф. С. Козака]. – Варшава, 2003. – № 15 – 16. – С. 331–338.
192. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.) : монографія / Оксана Сліпушко. – К. : Аконт, 2009. – 416 с. – (Наукове видання).
193. Сліпушко М. Література Київської Русі : навчальний посібник. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 393 с. (Навчальне видання).
194. Сліпушко О. Образ автора у літературі Києворуської держави (XI – перша половина XIII століть) / Оксана Сліпушко. – К. : Друк СПД Максимов І. Ю., 2009. – 144 с. – (Навчальне видання).
195. Сліпушко О. Парадигма образу князя-воїна у літописній героїчній повісті XII століття / Оксана Сліпушко // Історична ретроспектива в українській літературі. Збірник наукових праць. – К. : Київський університет, 2003. – С. 25–30. – (Наукове видання).
196. Сліпушко О. Софія київська. Українська література Середньовіччя : доба Київської Русі (X-XIII століття) : [монографія] / Оксана Сліпушко. – К. : Аконт, 2002. – 399 с.
197. Словарь книжников и книжности Древней Руси : в 3 в. – В. I : XI – первая половина XIV в. – Ленинград : Наука, 1987. – 493 с.

198. Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного Бароко : [монографія] / Валентина Олександрівна Соболев. – Донецьк: МП «Отечество», 1996. – 333 с.
199. Стависький В. Київ і київське літописання в XIII столітті / Вадим Стависький. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2005. – 106, [1] с. – (Наукове видання).
200. Сухомлинов М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном / М. И. Сухомлинов // Ученые записки второго отдела АН. – 1874. – Кн. II, т. CLXXXSV. – С. 176–193.
201. Сухомлинов Н. О преданиях в древней русской летописи / Н. Сухомлинов // Основа. – 1861. – Червень. – С. 51–71.
202. Терлецький О. Гетьманська Україна й Запорозька Січ – Львів : Просвіта, 1935. – 86 с.
203. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т., 14 кн. – Т. 1 / [упор. і комент. О. Сліпушко, передм. В. Яременка, О. Сліпушко]. – К. : Дніпро, 2001. – 630 с.
204. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. II. – Кн. 1 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 557 с.
205. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. II. – Кн. 2 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 2. – 534 с.
206. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. III. – Кн.1 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 501 с.
207. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.] – Т. III. – Кн.2 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 527 с.
208. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. IV. – Кн.1 / [упор. В. Литвинова]. – К. : Дніпро, 2001. – 518 с.
209. Толочко П. Давньоруські літописи і літописці XI–XIII ст. / Петро Толочко. – К. : Наукова думка, 2005. – 362 с. – (Наукове видання).

210. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Україна крізь віки ; т. 4). – (Науково-популярне видання).
211. Толочко П. Літописи Київської Русі / Петро Толочко. – К. : Київська Академія Євробізнесу, 1994. – 85 с.
212. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / Степан Томашівський. – Мюнхен : УВА, 1948. – 252 с.
213. Топоров В. Н. Святость и святыя в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. – Т. 1: Первый век христианства на Руси. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 875 с. – (Научное издание).
214. Топоров В. Н. Святость и святыя в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. – Т. 2 : Три века христианства на Руси (XII-XV вв.). – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 864 с. – (Научное издание).
215. Українські письменники : Біобібліографічний словник: у 5 т. – Т. 1. Давня українська література : XI-XVIII ст. / [упор. Л. Є. Махновець]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 976, [3] с.
216. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) / Я. Федорук. – Львів : Каменяр, 1993. – 70 с.
217. Федосова Н. Літопис Самовидця і літературний процес другої половини XVII ст. / Н. Федосова // Деякі питання мовознавства і літературознавства. – К. : Наукова думка, 1962. – С. 31–48.
218. Федотов Г. П. Святыя Древней Руси / Г. П. Федотов. – М. : Московский рабочий, 1990. – 267 с. – (Научное издание).
219. Франко І. Історія української літератури. Часть перша // Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–372.
220. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 41. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 194–470.
221. Франко І. Студії над найдавнішим київським літописом // Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 7 – 190.

222. Франко І. Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть / Іван Франко // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 342–371.
223. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.) / А. С. Хорошев. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 206 с.
224. Хрущев И. П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях: XI-XII столетия / И. П. Хрущев. – К. : Б. и., 1878. – X, 212 с.
225. Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі: монографія / Т. В. Целік. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2005. – 310 с. – (Наукове видання).
226. Цинкаловський О. Володимир / О. Цинкаловський // Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т. 1. – Вінніпег: Б. в., 1984. – С. 545.
227. Черепнин Л. В. Летописец Данила Галицкого / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – 1941. – № 12. – С. 251.
228. Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предыдущие летописные изводы // Исторические записки. – 1948. – № 24. – С. 90–108.
229. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент» за участю товариства «Феміна», 1994. – 480 с. – (Наукове видання).
230. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Обрій, – 1992. – 228, [2] с.
231. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур / Дмитро Чижевський. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 217 с.
232. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1 (до р. 1353). / Микола Чубатий. – Рим ; Нью-Йорк : Видавництво Українського Католицького Університету, 1965. – 816 с.
233. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. : [монографія] / Тарас Чухліб. – К. : Арістей, 2005. – 639 с.
234. Шайкин А. А. Повесть временных лет. История и поэтика / А. А. Шайкин. – М. : Русская панорама, 2011. – 613, [1 с.]. – (Научное издание).

235. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб. : Б. и., 1908. – 706 с.

236. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Ігор Шевченко ; [пер. з англ. М. Габлевич]. – Львів : Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2001. – XIX, 250 с.

237. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Шевчук Валерій. – К. : Абрис, 1995. – 392 с. – (Науково-публіцистичне видання).

238. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI-XVIII століть : у 2 кн. / Валерій Шевчук. – Кн. 1. – К. : Либідь, 2004. – 398 с. – (Наукове видання).

239. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI-XVIII століть: [у 2 кн.] / Валерій Шевчук. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2005. – 726 с. – (Наукове видання).

240. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / Валерій Шевчук // Історія Русів. – К. : Радянський письменник, 1991. – С. 5–28.

241. Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2006. – 460 с.

242. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Валерій Олександрович Шевчук // Величко С. Літопис. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5–21.

243. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 і 14 кн.]. – Т. II. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–110.

244. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII ст. / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. III. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–175.

245. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. IV. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–190.

246. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 582, [2] с. – (Наукове видання).

247. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. / Наталія Яковенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 405 с.
248. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава: Українське видавництво, 1934. – 192 с.
249. Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів» / А. Яковлів // ЗНТШ. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1937. – Т. 154. – С. 71–113.
250. Янин В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» / В. Л. Янин / Труды Отдела древнерусской литературы. – 1960. – Т. 16. – С. 112–131.
251. Яременко В. Володимир Мономах / Василь Яременко // Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. – К. : МАУП, 2006. – С. 3–28.
252. Яременко В. Златоусти, «златослови» та «златоструї» України-Русі епохи Середньовіччя (IX – середина XV ст.) / Василь Яременко // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – Кн. 1. – К. : Аконіт, 2002. – С. 11–49.
253. Яременко В. Літописець Нестор і його «Повісті врем'яних літ» / Василь Яременко // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – Кн.1. – К. : Аконіт, 2002. – С. 438–459.